

2350 Сканер

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 1; 316. 614. 5

МАДАЕВА ШАҲНОЗА ОМОНУЛЛАЕВНА

ЎЗБЕК МЕНТАЛИТЕТИДА ДЕМОКРАТИК ТАҒАҚҚУРНИНГ
ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

09.00.11 - Ижтимоий фалсафа

Фалсафа фанлари доктори
илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация
АВТОРЕФЕРАТИ

Тошкент - 2009

Иш Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.Мўминов номидаги
Фалсафа ва ҳуқуқ институтида бажарилган

Илмий маслаҳатчи: фалсафа фанлари доктори, профессор
Назаров Қиём Нормирзаевич

Расмий оппонентлар: фалсафа фанлари доктори, профессор
Саифназаров Исмаил Саифназарович
фалсафа фанлари доктори, профессор
Алиқулов Ҳайдар Алиқулович
фалсафа фанлари доктори
Ҳайдаров Хуррам Фармонович

Етакчи ташкилот **Тошкент Давлат Шарқшунослик институти**

Химоя 2009 йил Апрел ойининг 30 кунин соат 14⁰⁰ да Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги фалсафа фанлари доктори (номзоди) илмий даражасини олиш учун диссертациялар химояси бўйича Д.067.02.01. рақамли Ихтисослашган Кенгаш йиғилишида ўтказилади. Манзил: Тошкент шаҳри, 100095, Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Фалсафа факультети 215-хона.

Диссертация билан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети кутубхонасида танишиш мумкин. Манзил: Тошкент шаҳри, 100095, Талабалар шаҳарчаси, Форобий кўчаси, 16-уй.

Автореферат 2009 йил «1» Апрел да тарқатилди.

Тамғали муҳр билан тасдиқланган тақризларингизни Ихтисослашган Кенгаш илмий котибига (Тошкент шаҳри, 100095, Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Фалсафа факультети, 208-хона) юборишингизни сўраймиз.

Ихтисослашган кенгаш илмий котиби,
фалсафа фанлари номзоди

Б.А.Хусанов

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистонда истиқлол йилларида жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий соҳаларини ислоҳ қилиш йўлида улкан ишлар амалга оширилди. Юртимиздаги туб ўзгаришлар жараёнида миллий анъана ва қадриятлар эътиборга оlinиб, дунёнинг энг самарали тараққиёт моделлари тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, демократик тараққиёт стратегияси ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон мустақил давлат мақомини олганидан кейин юртимиз ижтимоий ҳаётидаги мафкуравий жараёнлар, иқтисодий ва сиёсий ислохотлар қанчалик илғор ва демократик тамойилларга асосланган бўлмасин, уларни жамият ҳаётига татбиқ этиш ва амалга оширишда турли долзарб масалаларга дуч келинмоқда. Мазкур ҳолат жамиятнинг демократик тараққиёти фақат сиёсий ва иқтисодий механизмнинг мақсадга мувофиқлигида эмас, балки бу жараёнда иштирок этувчи фуқароларнинг демократик ўзгаришларни қабул қилишидаги дунёқараши, сиёсий маданияти, ва айниқса руҳий тайёргарлигига боғлиқлигини ҳам кўрсатиб турибди. Чунки, Президентимиз таъкидлаганларидек: «Ҳеч кимга сир эмас – биз қураётган янги жамият, ҳаётимизга тобора қириб келаётган янгиликлар жараёнлари, ислохотларнинг тақдири ва келажаги, аввало халқимизнинг бу ўзгаришларни қўллаб қувватлашига, жойларда шу борада одамларимизнинг фаоллиги, уларнинг дунёқараши, онгу тафаккурининг юксалишига боғлиқ. Бу оддий ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак»¹.

Шунинг учун ҳам, мавзунинг долзарблиги ўзбек халқининг уч минг йиллик тарихий тажрибасидаги демократик дунёқараш салоҳиятини очиб бериш, бу борадаги жаҳон тажрибасидан миллимиз табиатига мос келадиганларини қабул қилиш, тоталитар тузум даврида мураккаб ўзгаришларни бошидан кечирган халқ менталитетидаги турли асоратли жиҳатларни бартараф этишнинг энг самарали услуб ва йўлларини ишлаб чиқиш каби масалалар зарурияти билан боғлиқ.

Ҳаёт талаби билан кун тартибига қўйилган бу вазифаларни амалга ошириш демократик ислохотларни миллий менталитет билан алоқадор тарзда ҳал қилишга, ютуқлар самарадорлигига, миллий тараққиёт моделининг такомиллашувига олиб келади. Чунки менталитетга оид тадқиқот натижалари шунини кўрсатадики, халқларнинг неча минг йиллик тарихи улар ўртасидаги менталлик фарқларини ўчириб юбора олмади, ҳатто замонавий технологиялар ҳам менталитетга қисман таъсир кўрсата олди, ҳолос. Шу сабабли ўзбек менталитети шаклланишининг ўтган аср билан боғлиқ оқибатлари, сабоқлари ва истиқболини белгилайдиган жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатни демократлаштириш, либераллаштириш нуқтан назаридан собиқ иттифокка хос тафаккур қулиги ва фикр қарамлиги оқибатларини ўрганиш, уларни барҳам топтириш йўлларини излаш ва миллий

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир // ЎзР Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза/ Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. 15 - жилд. – 98 б.

менталитетдаги чуқур ўзгаришларни таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этиб, миллий менталитетда демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятларини алоҳида илмий муаммо сифатида тадқиқ этиш долзарблиги яна куйидаги объектив сабаб ва шароитлар билан белгиланади:

Биринчидан, шўро давридан кейин ижтимоий-гуманитар фанлар, айниқса ижтимоий фалсафа, социал антропология, этнология ва тарих фанларида этнос, халқ, миллат тушунчаларига янгича қараш ва ёндашувлар шаклланиб, уларда миллат ва давлатчилик назарияси бир-бирини тақозо қилувчи ташкилий омил сифатида олиб қаралаётган, бу эса миллат омилни ички генотип хусусиятларини чуқур ўрганган ҳолда тадқиқ этишни тақозо этади.

Иккинчидан, ижтимоий фалсафа, социология, сиёсатшунослик соҳаларида этнос, халқ, омма, миллат хусусиятларини умумлаштириш учун қўлланиладиган социал характер, стереотип тушунчалари ҳудудий ва динамик ўзгарувчанлик имкониятлари чеклилиги туфайли, маълум маънода, ўз ўрнини менталитет тушунчасига бўшатиб берди. XX аср охири ва XXI аср бошларидаги сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар, бўҳронлар шароитида менталитет парадигма ҳолидан мустақкам илмий феноменга эга атама мақомини олди. Менталитет халқнинг, миллатнинг ақлий салоҳияти, дунёқарши ва фикрлаш тарзининг умумий хусусиятларини ифодаловчи муҳим тушунча экан, ўзбек халқининг ментал хусусиятлари унинг жамиятдаги демократик ўзгаришлар жараёнида муҳим омиллиги ҳақида концептуал таълимот яратишга эҳтиёж мавжуд.

Учинчидан, менталитет ва демократия масалаларига оид тадқиқотларнинг чуқурлашиб бориши, этник, миллий, ҳудудий нуқтаи назардан бу тушунчаларга тегишли соҳалар доирасида ноаниқликлар, муаммоларнинг келиб чиқиши уларни ўзаро диалектик бирликда ўрганилиши заруратини келтириб чиқарди. Табиийки, мазкур муаммолар, энг аввало, ижтимоий фалсафа соҳасида ҳал этилиши зарурдир.

Тўртинчидан, ўзбек менталитети масаласи илмий адабиётларимизда маълум даражада таҳлил қилинган бўлса-да, унинг тарихий шаклланиш хусусиятларини очиб берувчи, тоталитар тузум билан ментал ўзгаришлар диалектикаси, демократик тараққиётда миллий менталитет омилнинг роли ва ундаги тарихий асосларнинг демократик жараёнларни сустлаштириш ҳолати ўзининг фундаментал таҳлилига эга эмас. Модомики, шундай экан, ўзбек менталитетини тарихийлик-ворисийлик, бугунги кун ва истиқбол нуқтаи назаридан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганишга катта эҳтиёж мавжуд.

Бешинчидан, Ўзбекистондаги этник, миллий ва диний хусусиятлар табиатини билмаган ҳолда юртимиздаги демократик жамият қуриш тажрибаси ва истиқболга шубҳа билан қараётган ҳамда эътирозлар билдираётган хорижий экспертларга, оммавий ахборот воситаларидаги чиқишларга эътиборан ўзбек менталитетидаги демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятларини тарихий далилларга асосланган ҳолда, синчковлик билан таҳлил этиш, унинг ўзига хос нозик томонларини кўрсатиб бериш масъулияти ҳам ушбу масалани системали ўрганиш заруриятини тақозо этади.

Олтинчидан, юртимизда демократик жараёнларни афзаллаштириш мақсадида миллий жиҳатлар ва жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб самарали тавсиялар ишлаб чиқиш лозим, бунинг учун ўзбек ментал тафаккури хусусиятлари, унда демократик жараёнларга бўлган муносабатни концептуал таҳлил этиш зарур.

Еттинчидан, этнос-халқ-миллат шаклланиши босқичларида мафкура, сиёсий вазиятнинг тафаккур билан ўзаро алоқадорлиги қонуниятини кўрсатиб бериш келажакда менталитет ва мафкура муносабатлари диалектикаси истиқболларини аввалдан кўра билишга, умуминсоний тараққиётга юз тутишни жадаллаштирувчи самарали услубларни ишлаб чиқишга восита бўлади.

Саккизинчидан, ўзбек менталитетига оид социология, психология ва сиёсатшунослик фанлари соҳаларидаги илмий ишларнинг моҳиятини очиб бериш, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётда долзарблик касб этган менталитет масаласига доир қарашлар тизимини яратиш ижтимоий фалсафанинг вазифасидир.

Юқорида қайд этилган объектив сабаб ва шароитларга кўра, ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини концептуал таҳлил этиш, ўзбек менталитети ва фуқаролик жамияти шаклланиши диалектикасини ижтимоий фалсафа соҳасида алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Инсоннинг ижтимоий моҳияти, тафаккур ва жамият муносабатлари, ментал борлиқ ва ижтимоий муҳит муносабатлари ҳақидаги фикрлар Шарқ ва Ғарб намоёндалари ижодий меросида ўз аксини топган. Шарқ илм-фанининг алломалари Форобий, Беруний, Ибн-Сино, Жалолiddин Румий, Алишер Навоий ижодиёти инсон маънавияти, тафаккур тарзи ҳақида, гуманистик ғоялар дебчаси сифатидаги муҳим манбалардир¹.

XIX аср охири ва XX аср Ғарб илм-фанида ижтимоий-сиёсий фанларнинг интеграциялашувига, социология, сиёсатшунослик, социалантропология каби замонавий йўналишларнинг ажралиб чиқишига сабаб бўлган ғояларда ҳам социал характер, жамият, давлат масалалари етакчилик қилган. М.Вебер, Э.О.Дюркгейм, А.Ж.Тойнби, З.Фрейд, Э.Фромм, С.Хантингтон, К.Ясперс, П.Сорокин, Э.Санд асарлари жаҳон ижтимоий фикрининг етакчи масалалари акс этган манбалардир². Ушбу илмий асарлар

¹ Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Кодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 171 б.; Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – 386 б.; Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичингадир. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 290 б.; Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунилари. Уч жилдик. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994; Темур тузуклари. // Б.Ахмедов таҳрири остида. – Тошкент: Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992. – 92 б.; Алишер Навоий. Хайратул аброр. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 330 б.

² Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.; Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.; Тойнби А.Ж. Постыжение истории. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 638 с.; Фрейд З. Психонализ, религия, культура. – М.: Гардарики, 1992. – 488 с.; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – Минск: Попурри, 1999. – 624 с.; Бегство от свободы. Человек для себя. – Минск: Попурри, 1998. – 672 с.; Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.; Хантингтон Столкновение цивилизаций. // <http://www.kudaveget.ru/articles/107/1010513/10105131.htm>; Кто мы? – М.: Транзиткнига, 2006. – 656 с.; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.; Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992. – 543 с.; Санд Э.В. Ориентализм. – Санкт-Петербург: Русский мир, 2006. – 638 с.

диссертацияда тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан инсон тафаккури ривожланиш қонуниятларини таҳлил этишда муҳим назарий асос бўлди.

Миллий менталитет ва миллий шаклланишлар масаласи бир – бирига узвий алоқадор муаммолардандир. Л.Н.Гумилев, Ю.В.Бромлей, К.П.Иванов, С.М.Широкогоров, Н.И.Дряхлов, П.Н.Шихарев, Р. Рейснер, К.Шоннёзов, Ф.Сулаймонова каби олимларнинг илмий тадқиқотларида инсон, этнос, миллат тафаккур тараққиётининг тарихий ва психологик асослари, қонуниятлари, жамият ривож билан боғлиқ диалектикаси масалалари юзасидан тажриба ва фикрлар баён этилган.

Мустақиллик туфайли жамият ва давлатчилик ривож, унда миллий, маънавий ва мафкуравий омиллар, демократлаштириш масалаларига бағишланган илмий тадқиқотлар кўплаб яратила бошланди. Бу борада Қ.Н.Назаров миллий тараққиёт, миллатнинг шаклланишида қадриятларнинг тутган ўрни ва аксиология масалалари соҳасида, А.С.Ачилдиев миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар тақомиллашуви диалектикаси масалаларига тегишли, А.М.Юнусов маънавий қадриятлар ривожда миллий ва умуминсоний хусусиятлар тадқиқоти доирасида, И.Э.Худойбердиев ва И.Р.Хўжамуродовларлар эса ўзбек халқи дунёқараши, миллий ўзлиги шаклланишида исломнинг роли мавзусида, Ш.М. Абдуллаев эса этник-миллий жараёнлар муаммоларига доир докторлик диссертацияларини химоя қилганлар¹. Мазкур диссертацияларда миллий ва умуминсоний қадриятлар, миллат ва дин, тарих ва маънавият, давлатчилик ва демократлаштириш масалаларида жаҳон ижтимоий фанлари илғор ютуқларидан кенг фойдаланилган, миллий тажриба ва хусусиятларни эътиборга олган ҳолда хулосалар чиқарилган.

С.Шермухамедов, Б.Т.Тўйчиев илмий тадқиқотларида миллий маданий тараққиёт ва цивилизация муаммолари, демократик жамиятни шакллантиришда миллийлик ва умуминсонийлик диалектикаси масалалари

тадқиқ этилган¹. С.Мамашокиров мақолаларида миллийлик, умуминсонийлик ва глобаллашув, уларнинг ўзаро диалектикаси ва интеграцияси мавзуси таҳлил этилган². Шунингдек фуқаролик жамиятида ёшларнинг ўрни ва уларнинг ижтимоий фаоллиги муаммолари З.Р.Қодинова тадқиқотларининг марказий муаммосидир³. С.С. Аъзамхўжаев илмий изланишлари эса ўзбек халқининг XIX аср охири ва XX аср бошидаги тарихий бурилиш, истибдод даврида миллий шаклланиш жараёнлари, таҳлилига бағишланган⁴.

Бевосита менталитет назариясига тегишли адабиётлар XIX асрда яратила бошланди. Менталитет терминининг вужудга келиши тарихига мурожаат этадиган бўлсак, аксарият илмий адабиётларда бу давр XIX асрда яшаб ижод этган Америка файласуфи ва шоири Р.Эмерсон номи билан боғланади. У биринчи бўлиб 1865 йили менталитет, менталлик терминидан жоннинг метафизик моҳиятини қадриятлар ва ҳақиқат манбаи сифатида ифодалаш мақсадида фойдаланади⁵. Бу ҳақда «менталлик термини XIX асрдаёқ ижтимоий кайфиятларнинг метафизик ва психологик муаммоларини бирлаштиришга ҳаракат қилган америкалик философ Р.Эмерсон (1803-1882) томонидан қўлланилган эди»⁶, деган талқинлар мавжуд.

Кейинчалик эса менталитет масаласининг илмий муомалага киритилиши француз этнологи ва социал антропологи Л.Леви-Брюлл номи билан боғланган⁷. У ўзининг «Ибтидоий менталитет» асарида менталлик тушунчасидан социумнинг фикрий, психологик умумлашмаси сифатида фойдаланади. Мазкур асар туфайли менталитет тушунчаси ижтимоий-гуманитар фанларда илмий муомалага киритилди. Ушбу олимларни «менталитет» атамасини фанга олиб кирган ва у ҳақда дастлабки илмий тасаввурларни яратишга ҳаракат қилган тадқиқотчилар дейиш мумкин.

XX аср охирида постсовет муҳити билан боғлиқ жараёнлар, умуман, учинчи минг йилликнинг бошларига келиб глобал муаммоларнинг кескинлашиб кетиши, геосиёсий, экологик, этник, миллий ҳамда ҳарбий бўҳронларнинг ҳалокатли характер касб этиши ижтимоий-сиёсий жараёнларда муҳим омил бўлган ижтимоий онг, ижтимоий характер, тафаккур шаклини айнан менталитет тушунчаси билан ифодалаш ва шу тушунчага боғлаб таҳлил этиш заруриятини ҳосил қилди. Мазкур ҳолат ўтган асрнинг охириги ўн йиллигида менталитет масаласига тегишли тадқиқотларнинг катта оқимини юзага келтирди⁸. Улардан асосийларини

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Практика, 1993. – 496 с.; Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 320 с.; Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исследования. – №1. 1992. – С. 45-57.; Широкогоров С.М. Этнос: исследование основных принципов изменений этнических и этнографических явлений. – Шанхай: 1923. – 132 с.; Дряхлов Н.И. Традиции и модернизация // Социологические исследования. №10. 1992. – С. 34-46.; Шихарев П.Н. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – 358 с.; Современная социальная психология. – М.: Деловая книга, 2000. – 456 с.; Рейснер Р. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – М.: Прогресс, 1984. – 583 с.; Шоннёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 456 б.

² Назаров К. Н. Қадриятлар тизими: Барқарорлик ва ўзгаришлар диалектикаси: Фалсафа фан. док. ... дисс. – Тошкент: 1996. – 238 б.; Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти. 2004. – 220 б.; Ачилдиев А.С. Миллий истиклол ғоясининг миллатлараро муносабатларни тақомиллаштиришдаги омили: Фалсафа фан. док. ... дисс. – Тошкент: 2004. – 250 б.; Юнусов А.М. Демократизация общества и взаимодействие национального и общечеловеческого в развитии духовных ценностей: Автореф. дис... док. филос. наук. – Тошкент: 1995. – 48 с.; Худойбердиев И.Э. Ислам и формирование национального сознания и психологии узбекского народа: Автореф. дис... док. филос. наук. – Тошкент: 1997. – 48 с.; Хўжамуродов И.Р. Проблемы формирования национального (этнического) самосознания узбекского народа и влияние на него ислама. Автореф. дис... док. филос. наук. – Тошкент: 1995. – 48 с.; Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине (основные проблемы, тенденции, противоречия 70-80-годы XX века): Дис... док. филос. наук. – Тошкент: 1994. – 280 с.

³ Шермухамедов С. Очищение А. Маданият ва цивилизация. – Фаргона: 2000. – 44 б.; Тўйчиев Б. Формирование политической культуры и демократизации современного общества. – Тошкент: Фан, 1991. – 138 с.

⁴ Мамашокиров С. Мафкуравий консенсус-барқарор тараққиёт шарты // Ўзбекистон XXI асрда: Тараққиёт асослари ва истикболлари. – Тошкент. – 2007. – Б 3-8.

⁵ Қодинова З.К., Шарипов А.Ж., Каримова Э.Г., Мадаева Ш.О. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. – 250 б.; Формирование экономической активности молодежи Узбекистана. // Экономический вестник Узбекистана. – Ташкент, 2004. – № 7-8. – С. 62-63

⁶ Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 164 б.

⁷ Бу ҳақда қаранг: Андрианова Т.В. Геополитика и культура. – М.: Политиздат, 2001. – С. 22.

⁸ Ментальности(менталитет) // <http://www.krugosvet.ru/articles/105/1010513/1010513a1.htm>

⁹ Льюсен Леви Брюлл. Первообытный менталитет. – М.: Культурное наследие, 2003. – 228 с.

¹⁰ Hofstede G. The nation-state as a source of common mental programming: Similarity a differences across Eastern a. Western Europe//The Future of the nation-state.-N.Y., - 1996. –Р. 19-49; Ачария Б. Политический менталитет россияни глазами иностранного ученого // Вестник Российского университета дружбы народов. -

таҳлил этадиган бўлсак, Г.Хофштеднинг «Миллий давлат ментал дастур шаклланишининг намоён бўлиши сифатида» асарида менталитетнинг миллий давлат тузилишидаги ўрни билан боғлиқ томонлари, Т.В.Андрианованинг «Геосиёсат ва маданият» номли китобида менталитетнинг маданият ва глобаллашув билан узвий алоқадорлиги, япон сиёсатшуноси А.Кавато тадқиқотларида менталитетнинг иктисодиёт ва сиёсат билан чамбарчас боғланган масалалари таҳлил этилган.

Бевосита ўзбек ментал хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи асарларни тарихий ва замонавий адабиётларга ажратиш мумкин. Тарихий маълумотлар санокли адабиётларда учраса ҳам, мазкур асарлар ўзбек ментал хусусиятларининг шаклланиш босқичлари тўғрисида маълумот берувчи нодир манбалардир. Уларга А. Вамбери, Г.П.Снесарев, Л.П.Потапов, А.Р. Лурья асарлари ва «Қадимги муаллифлар Марказий Осиё ҳақида» номли илмий асарлардан олинган мажмуа кириди¹. Бу борада венгер саёҳатчиси А.Вамбери эсдаликларида Туркистон халқлари тафаккур тарзидаги ҳудудий хусусиятлар, Г.П.Снесарев асарларида миллий тафаккур тарзида қадимги эътиқод ва одатларнинг қандай из қолдиргани, Л.П.Потаповнинг дала ёзувларида ўзбекларнинг маданий-маиший ҳаётида ментал омил масалалари, миллий менталитетнинг тарихий шаклланиш хусусиятлари бўйича муҳим маълумотлар берилади.

Ўзбек менталитети ҳақида бугунги кунда яратилган илмий назарий адабиётлар сифатида М.Бекмуродовнинг социологик характердаги ва А.Ашуровнинг этнология соҳасидаги илмий тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин². М.Б.Бекмуродовнинг тадқиқотларида ўзбек менталитетининг бугунги кундаги кийёфаси, хусусиятлари, унинг ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар жараёнидаги муҳим омиллик сифатлари таҳлил этилган. А.Ашуров илмий тадқиқотларида эса, ўзбек менталитетига этнологик-тарихий йўналишдаги ёндашув сезилиб туради. Шунингдек Ф.Турғунбоевнинг Ўзбекистонда меҳнат менталитетининг янгиланиш хусусиятларини ўрганишга бағишланган илмий

Серия: политология. – 1999. – №1. – С. 107-111; Андрианова Т.В. Геополитика и культура - М.: Политиздат, 2001. – 92 с.; Арутюнян Ю.В. Трансформация постсоветских наций. – М.: Наука, 2003. – 280 с.; Андерсон Б. Бауэр О. Хрох М. Нация и национализм. – М.: Практика, 2002. – 680 с.; Абрамян Е.А. Изменение менталитета нации; экономическое чудо. http://www.september.ru/artikl/jrnal4/3.htm/Abramyan.ru/ment_chudo.htm; Сердюк Ю.А. Менталитет китайцев. <http://geo.september.ru/artikl.Php>; Акио Кавато. Восток или Запад? - Актуально ли постановка вопроса. Лекции в японском центре Нижнего Новгорода. 30. 11. 01.; Ўрманбетова Ж.К. Истоки культуры мышления народов центральной Азии // <http://www/freenet/kg/journal/n4/jrnal4/3.htm>.

¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Санктпетербург: 1865. – 292 с.; Снесарев Г.П. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978. – 280 с.; Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. М.: Наука, 1983. – 236 с.; Leonid Pavlovic Hfinjgvs Materialien zur Kulturgeschichte der Usbeken aus der Jahren 1928-1930 // Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube. Turkologika 25, Harrassowitz Verlag, 2001. – 380 s.; Лурья А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. М.: Наука, 1974. – 172 с.; Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент: Спб, 1939. – 239 с.

² Бекмуродов М.Б. Миллий менталитет ва раҳбар маънавияти. – Тошкент: Адолат, 2003. – 49 б.; Ўзбек менталитети // Гулистон. – Тошкент, – 2001. – №3. – Б. 3-4; Ўзбек менталитети // Хуррият, 2002. 17 апр.; Ўзбек менталитети: Кеча ва бугун // Тафаккур. – Тошкент, – 2002. – №1. – Б. 14-18; Ўзбек менталитетида жамоавийлик ва индивидуаллик нисбати // Соғлом авлод учун. – Тошкент, – 2002. – №5. – Б. 4-13; Ўзбек менталитетида жамоавийлик ва индивидуаллик // Хуррият, 2002. 24 апр.; Ашуров А. А. Ўзбек миллий менталитети ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ижтимоий-гуманитар ва иқтисодий фанлар муаммолари. – Қарши: 2002. 8-10 б.; On the concept of Uzbek Ethnic mentality // Central Asian Studies. Vol.8. Seoul: 2003. – P. 261-267.; Ўзбеклар. // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 10 - жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 487 - 492 б.

тадқиқотида мустақиллик даврида халқимизнинг меҳнатга бўлган муносабати ва маданиятидаги ўзгаришлар таҳлил этилган¹. Ушбу олимларнинг ўзбек менталитетини ўрганиш йўлида қилган меҳнатлари янги давр ўзбек ижтимоий-гуманитар фанларида муҳим аҳамиятга молик. Аммо уларда миллий менталитетни бир бутун тарихий системада олинган таҳлили ва янги давр демократик ўзгаришлари, дунёқараш билан биргаликда кўрилган концептуал ёндашув мавжуд эмас.

Юқорида келтирилган илмий ишларда ўзбек менталитетига тегишли ёки уни ўрганишга йўналиш ва фикр берувчи масалалар илмий тадқиқотларда қисман ёритилган бўлса-да, муаммони айнан ўзбек менталитети ва демократик тафаккур диалектик бирлиги контекстида фундаментал тадқиқ этилган илмий ишлар мавжуд эмас. Номлари қайд этилган адабиёт ва илмий тадқиқотлар тажрибалари, бой илмий фикр ва хулосалари тадқиқотчиға диссертация мавзусини ҳар томонлама, чуқур, объектив ва ҳолис ўрганишга катта имконият яратганини эътироф этиш лозим.

Диссертация ишнинг илмий - тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Илмий тадқиқот иши диссертант иштироки ва бевосита раҳбарлигида ўтказилган хорижий ҳамда республика миқёсидаги бир нечта илмий-амалий, инновацион лойиҳалар мавзулари, улар доирасида олиб борилган изланишлар билан боғлиқликда ўрганилган. Шунингдек, ЎЗР Фан ва технологиялар маркази томонидан ГНТП-3 амалий тадқиқотлар йўналишидаги дастур лойиҳаларида илмий тадқиқот мавзусига тегишли эмпирик ва назарий тадқиқотлар олиб борилган.

Тадқиқот мақсади Ўзбекистонда ислохотлар жараёнини жадаллаштириш, демократик тараққиётнинг мафкуравий стратегиясини такомиллаштириш учун ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиш динамикасини, салоҳият имкониятларини, ўзига хос хусусиятларини илмий тадқиқот объекти сифатида ижтимоий фалсафий таҳлил этишдан иборатдир.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини янги методологик асосда таҳлил этиш;

- «ўзбек менталитети», «демократик тафаккур» тушунчаларини категориал таҳлил қилиш ва уларнинг ижтимоий фалсафа соҳасида ўрганилиш имкониятлари, хусусиятларини очиб бериш;

- ижтимоий фалсафа соҳасига эмпирик тадқиқот методларини кенг татбиқ этиш, улардан самарали фойдаланишнинг замонавий назарий асосларини кўрсатиб бериш;

- тарихий ўзгаришлар динамикасининг менталитет ўзгаришларига бевосита таъсир қилиш қонуниятининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиш;

- миллий менталитетдаги демократик тафаккур хусусиятлари жамият тараққиётини таъминлашнинг муҳим омили эканини асослаб бериш;

¹ Турғунбоев Ф. Ўзбекистонда меҳнат менталитетининг янгиланиш хусусиятлари: Фалсафа фан. док., ... дисс. – Тошкент: 2006. – 284 б.

- ўзбек миллий маънавияти тарихидаги ҳаётбахш қадриятлар салоҳиятини ўрганиш асосида фуқароларда демократик тафаккурни такомиллаштирадиган, давлат сиёсатини самарали амалга оширишга хизмат қиладиган хулосалар, амалий тавсиялар, чора тadbирлар дастурини ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти ва предмети. Ўзбек менталитети ва унда демократик тафаккур шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқотнинг объекти ҳисобланади. Тадқиқотнинг предмети ўзбек менталитетидида демократик тафаккурнинг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятларини ижтимоий-фалсафий таҳлил қилиш.

Тадқиқотнинг методлари диссертацияда илмий билишнинг объективлик, тизимлилик, ворисийлик, қиёсий таҳлил, умумлаштириш, тарихийлик ва мантиқийлик каби усулларига таянилди.

Тадқиқот фарazi. Фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий асосларини шакллантиришда жамият аъзоларининг ментал хусусиятларини эътиборга олган ҳолда таракқиёт стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Миллий менталитет ижтимоий онинг мураккаб шакли бўлиб, унда ижобий ва салбий сифатларнинг шаклланиши бевосита жамиятда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий жараёнларга боғлиқ.

Миллий менталитет жамият таракқиёти иқтисодий-сиёсий даражаси, маънавий камолотида ҳал қилувчи омилдир. Миллий менталитетни мафкуравий чора тadbирлар билан такомиллаштириш, демократик жараёнларга муносабатини афзаллаштиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш мумкин.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар:

1) ўзбек менталитетидида демократик тафаккур генезиси ва тарихий динамикасининг ижтимоий фалсафий таҳлили, шу асосдаги хулосалар;

2) миллий менталитетга хос тарихий шаклланиш хусусиятларини ўрганишда замонавий социал-антропологик йўналишдаги дала тадқиқоти усулларини ижтимоий фалсафа соҳасига татбиқ этилгани ва унинг илмий-назарий асосларининг ишлаб-чиқилганлиги;

3) совет давригача содир бўлган тарихий нотинч вазиятлар, доимий урушлар ва мустамлака сиёсатининг кетма-кет содир бўлиши миллий менталитетда деструктив ўзгаришлар ҳосил қилиши қонуният таҳлили;

4) ўзбек халқининг миллат сифатида шаклланишида жадид миллий демократик ҳаракатининг таъсири ва миллий ментал ўзгаришларда демократик тафаккурнинг янги даражада намоён бўлиш ҳолатлари ҳақидаги қарашлар;

5) тоталитар тузумнинг сунъий равишда уюштирилган сиёсий жараёнлари ва миллий менталитетда манкуртлик сифатларининг шаклланиши ҳолатлари, миллий иддизларнинг барҳам топгани ҳақидаги илмий фикр ва хулосалар;

6) миллий менталитетни демократлаштиришда энг аввало ментал қусур ва камчиликлардан холи бўлиш шarti, уни амалга оширишда миллат омилли, дин, таълим, коммуникатив воситалардан фойдаланиш усуллари ҳақидаги тавсиялар;

7) менталитетнинг ўзгарувчан табиатга эга эканлиги таҳлили ва миллий менталитетни такомиллаштиришдаги услублар, тadbирлар ва тавсиялар;

8) демократик тафаккур миллий ва умуминсоний таракқиётнинг асосий омилли эканлиги;

9) шунингдек, менталитет, демократик тафаккур, миллий идентификация, тарихий хотира, деструктивлик тушунчаларига муаллифнинг таърифи ва уларнинг илмий муомалага олиб кирилишининг илмий асослари.

Илмий янгилиги:

- ўзбек менталитети, ундаги демократик тафаккурнинг ўзига хос томонлари концептуал таҳлил этилган;

- «менталитет», «миллий менталитет», «стереотип», «ментал дастур», «миллий идентификация», «интеграция», «демократик тафаккур» каби тушунчаларнинг қиёсий таҳлили амалга оширилиб, уларнинг таърифларига аниқликлар киритилган;

- «ўзбек менталитетидида демократик тафаккур шаклланиши» тушунчаси илмий муомалага олиб кирилган ва унинг социал-психологик асослари эмпирик тажрибалар асосида кўрсатиб берилган;

- ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг миллий менталитет шаклланишида ижобий ва салбий хусусиятлар касб этиши таҳлил этилган;

- менталитетнинг шаклланишида тарихий хотира, дин, маданият, маърифат, сиёсий оқим ҳамда ҳаракатларнинг ўрни ва роли очиб берилган;

- миллат ривожли ва истиқболдида мафкура ҳамда менталитет боғлиқлиги муносабатлари, менталитет ўзгаришида мафкуранинг роли, салоҳияти дин соҳасидидаги сиёсат, ёшлар сиёсати, ОАВ функциялари таҳлили асосида ўрганилган;

- миллий менталитет ва демократик таракқиётнинг ўзаро алоқадорлик диалектикаси тадқиқ этилган;

- ўзбек менталитетидида демократик тафаккур шаклланишининг тарихий хусусиятлари, динамикаси кузатувдан ўтказилган;

- ўзбек менталитетидида демократик тафаккурни такомиллаштиришга оид назарий хулосалар чиқарилган, амалий таклиф-тавсиялар берилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти унда ўз аксини топган хулосаларнинг Ўзбекистонда демократик жараёнларнинг самарадорлигига, миллий ментал дастурнинг илмий-тажрибавий асосда такомиллаштирилишига хизмат қилиши билан белгиланади. Диссертациянинг амалий аҳамияти ундаги хулоса, таклиф ва тавсиялардан богча, мактаб, олий ўқув юртлари, маҳалла, ёшлар ташкилотларидаги мафкуравий тadbир ва тарбия соҳасида фойдаланиш мумкинлиги, республикаимз ижтимоий сиёсий ҳаётидаги демократлаштириш билан боғлиқ жараёнларни ташкиллаштириш ва такомиллаштиришда қўллаш мумкинлигида намоён бўлади. Шу билан бирга ижтимоий-фалсафа, фалсафа тарихи, социал антропология, социология, сиёсатшунослик, этнология соҳаларида миллий менталитет, демократлаштириш, жамият ва давлат қурилишининг мафкуравий масалаларига тегишли ўқув курсларида ҳам диссертациянинг хулоса ва назарий умумлашмаларидан фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертацияда келтирилган илмий хулосалардан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

фалсафа факультети бакалавр босқичи талабалари учун олиб бориладиган «Миллий уйғониш фалсафаси тарихи», «Марказий Осиё халқлари фалсафаси тарихи», магистр талабалар учун мўлжалланган «XIX аср охири ва XX аср Марказий Осиёда маърифатпарварлик фалсафаси», «Замонавий Ғарб фалсафасида социал антропологик таълимот» каби фанлар ҳамда махсус курсларда маърузалар ўқиш ва амалий машғулотлар ўтказишда фойдаланилган. Шунингдек, муаллифнинг илмий журналларда, халқаро ва республика миқёсидаги конференциялар тўпламларига кирган маърузаларида ўз аксини топди.

Ишнинг синовдан ўтиши (апробацияси). Мазкур тадқиқот ЎЗМУ фалсафа факультети «Миллий ғоя ва ижтимоий фалсафа» ҳамда «Фалсафа тарихи ва мантиқ» кафедраларининг 2008 йил 7 майдаги қўшма, Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети «Фалсафа» кафедраси 2008 йил 14 октябридаги (баённома №14), ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ Институтининг «Социология ва сиёсатшунослик» бўлимининг 19 ноябридаги (баённома №4), Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги фалсафа фанлари доктори (номзоди) илмий даражасини ҳимоя қилиш бўйича Д.067.02.01. Ихтисослашган Кенгаш қошидаги 09.00.11.- Ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича ташкил этилган назарий-методологик семинарнинг 2008 йил 10 декабрдаги (баённомаси №4) мажлисида муҳокамадан ўтган ва ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот натижалари муаллифнинг умумий ҳажми 20 босма табакдан иборат ишларида, жумладан, илмий журналлар саҳифаларида чоп этилган 30 дан ортиқ илмий, газета саҳифаларидаги 5 та илмий-публицистик мақоласида, 16 та республика ва халқаро миқёсдаги илмий-амалий анжуман материалларида, ўқув-услубий характердаги 4 та дастур ва 3 та монографиясида ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертациянинг умумий ҳажми 260 бетдан иборат бўлиб, «Кириш», 16 параграфни ўз ичига олган 4 боб, «Хулоса» ҳамда «Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати»дан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг «**Кириш**» қисмида танланган мавзунинг долзарблиги, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти, предмети, методлари, гипотезаси, ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар, илмий янгилиги, тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти, натижаларнинг жорий қилиниши, синовдан ўтиши, натижаларнинг эълон қилинганлиги ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми баён этилган.

Биринчи боб «**Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини ўрганишнинг назарий-методологик асослари**» деб номланади. Менталитет масаласи ижтимоий фалсафа соҳасида ҳали етарлича комплекс таҳлил этилмаган, қолаверса, бошқа ижтимоий-гуманитар фанлараро муаммолардан бўлгани сабабли, мазкур бобда назария ва методология масалалари ёритилган. Ушбу бобнинг биринчи параграфи

«**Ўзбек менталитетини ижтимоий-фалсафада таҳлил этишнинг назарий асослари**» деб номланган. Мазкур параграфда XX аср фанида менталитет масаласининг кўтарилиш сабаблари, унинг тарихий илдишлари, муаммони ўрганишдаги турли хил талқинлар, оқимлар, хусусиятлар таҳлил этилади.

Бутунги қунда ижтимоий-гуманитар фанларда менталитет муаммосига катта эътибор берилиши постсовет ҳудудида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият, мустақилликка эришган республикаларнинг миллий идентификация жараёни билан белгиланган. Идентификация атамаси инглиз тилидан («identity») олинган бўлиб - айнанлик, мансублик маъноларида қўлланилади. Лекин XX аср охирига келиб, бу тушунча ижтимоий гуруҳларнинг миллий, диний, маданий тараққиётида ўз - ўзини қандай намоен қилиши ва бу ўзига хос хусусиятларнинг шаклланиш жараёнини ифодаловчи тушунчага айланди ҳамда кенг маънода қўлланила бошланди. Диссертант томонидан «миллий идентификация» тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: миллий идентификация истиклол даврида янги хусусият, иқтисодиёт, сиёсат билан ҳаёт тарзини бошлаган давлатларнинг одатдан ташқари жараёнга мослашиш ва сақланиб қолиш учун кураш вазиятида бутун тарихий, моддий ҳамда маънавий кадрлар нукта назаридан ўз илдишларини, ўзлигини англаш, барча прогрессив ва иқтисодий силжишларга тўсқин бўлаётган, анъанавий дунёқарашга асосланган миллий тафаккур таркибидаги камчиликларни қайтадан мушоҳада этиш эвазига замонавий дунё тараққиётига интеграциялашуви жараёнидир.

Менталитет атамасининг XX аср илм-фанида қайтадан долзарблик касб этиши ўтган асрнинг 80-йилларига тўғри келади. Ана шу даврдан бошлаб ушбу атама ижтимоий-гуманитар фанларда оммавийлашиб, «маданий стереотип» иборасини сиқиб чиқара бошлади ҳамда фанга дастлабки кириб келган пайтидан кўра кўпроқ вазифани, кенгрок маънони ўз зиммасига олди. Бу фақатгина менталитетга урғу бериш ижтимоий гуманитар фанларда урф бўла бошлаганидан эмас эди, албатта. Ушбу ҳолат қуйидагилар билан белгиланади.

Биринчидан, «маданий стереотип» термини ўз моҳияти ва таърифига кўра алоҳида гуруҳлар дунёқарашини, ментал қиёфасида вужудга келаётган динамик ўзгаришларни қамрай олмас эди. Чунки «стереотип» сўзи юнонча stereos – мустаҳкам ва typos – белги, хусусият сўзларининг бирикмасидан олинган бўлиб, илмий мулоқотда феъл-атвор, идрокнинг анъанавий, андозавий феъл-атвор тарзи, муайян изчилликда хатти-ҳаракатларни амалга ошириш усули, бир хиллик, ўхшашлик маъноларида қўлланилади. Шу туфайли, «замонавий гуманитар фанларда менталлик тушунчаси кенг маъно касб этиб, катта социал гуруҳлар учун типик ҳисобланган, у ёки бу маданий стереотипларнинг ёки бутун жамиятнинг руҳий шайланганлиги характеристикасининггина аниқлашда эмас, кишиларнинг катта бўлмаган гуруҳининг тафаккур тарзи, эътиқоди, «руҳий кўникмаларини» ҳам аниқлашда ишлатилади¹.

Иккинчидан, айнан шу даврлардан бошлабқоқ вужудга келаётган иқтисодий, сиёсий, маънавий ўзгаришларни сезиб, манкуртлашишдан ўз

¹ Ментальности (менталитет) // <http://www.krugosvet.ru/articles/105/1010513/1010513a1/htmht>.

келажаги ва тараққиёти томон юз тутаётган миллатлар тафаккур тарзини маълум меъёр асосида белгилашга табиий зарурият, эҳтиёж вужудга келди. Менталитет, бир томондан, стереотипда белгиланган феъл-атворнинг такрорланувчи хусусиятларини, иккинчи томондан эса, дунёқараш, тафаккур, идрокнинг шаклланиб боровчи динамик белгиларини ҳам ўзида ифодалаган кенг қамровли тушунчадир.

Диссертацияда шу кунга қадар менталитетни ўрганиш бўйича ёндашувлар, назарияларнинг шаклланиш тарихини таҳлил эта туриб, уларни қуйидагича туркумлаштириш мумкин, деган фикрга келинди:

I Менталитетни ўрганиш тарихи ва муаммоларини ўзида акс эттирган мумтоз асарлар. Ўз навбатида бу туркум икки йўналишга бўлинади:

1. Истило сиёсатининг мафкуравий асосларини яратиш, мустаҳкамлаш, мустамлака ҳудудларига ёт бўлган сиёсат, маърифат ва маданиятни олиб кириб, сингдиришга хизмат қилган тадқиқотлар.

2. Халқларнинг фикрлаш тарзи, дунёқараш хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи этнографик характердаги материаллар.

II Менталитетни ўрганиш боғлиқ замонавий тадқиқотлар. Мазкур муаммо фанда нисбатан янги бўлгани учун замонавий тадқиқотлар ҳали спонтан кўринишга эга. Лекин уларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Менталитетга жамият тараққиётини ҳал этувчи етакчи омил сифатида қараш.

2. Элат, халқ, миллат каби ижтимоий гуруҳларнинг вужудга келиши, уларнинг ўз-ўзини идентификациялаши тарихга бўлган конструктив ёндашувнинг натижаси деган постмодернистик йўналиш.

3. Конструктивликни эътироф этувчи постмодернистик йўналиш ёки менталитетга маданият ҳосиласи, ижтимоий, иқтисодий, маънавий тараққиётнинг оқибати сифатидаги ёндашувлар.

Менталитетни ўрганиш соҳасидаги барча талқин ва назарий асослардан келиб чиқиб, уларни умумлаштирган, тадқиқот давридаги индивидуал тажриба ва билимлардан келиб чиққан ҳолда менталитетга муаллиф томонидан қуйидаги таъриф берилган: менталитет - элат, халқ, миллат, жамоа, гуруҳ, шахснинг тарихий босиб ўтган йўли, био-физиологик ривожланиши, иқтисодий, сиёсий, маънавий, диний, экологик, маиший ҳаёт уйғунлиги таъсирида шаклланган, таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий, ақлий салоҳияти, ҳаётий муаммоларга қарши тура олиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган фикрий қобилияти бўлиб, у жамият тараққиётининг иқтисодий-сиёсий даражаси, маънавий камолотида ҳал қилувчи омиллар. Менталитет ўзгарувчан бўлиб, унинг регрессив ёки прогрессив хусусиятлар ҳосил қилиши сиёсий тузумга, унда инсон омили ва эрки масаласининг қай даражада қўйилгани ва демократик тамойилларнинг амал қилиш механизмига боғлиқдир. Шунингдек менталитет даражаси ва сифати жамиятнинг маънавий кучи бўлмиш маърифат, дин, сиёсат, миллий қадриятларнинг прогрессив тамойиллар асосида ривожланиш хусусиятларига ҳам чамбарчас алоқадор.

Мазкур бобнинг иккинчи параграфи «Демократик тафаккур генезиси ва тараққиёти - ўзбек менталитетининг ташкилий ва қонуний шarti» деб

номланган бўлиб, унда ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг тарихий намоён бўлиш шакллари таҳлил этилган. Шунингдек, умумжаҳон илмий-назарий тажрибасининг ўзбек менталитети, унинг тарихий шаклланиш хусусиятлари ва демократик тафаккур билан диалектик бирлигини ўрганишга татбиқ этиш асослари ёритиб берилган.

Демократик тамойилларнинг жамиятни барқарорлаштириши замонавий назарияда, қонунийлик ва тарғиботчиликдан кўра, инсон руҳиятининг ички моҳияти орқали амалга ошириладигани тушуниб етилмоқда. Бу аксарият илгор назарияларда демократик императивлар сифатида ишонч, яхши ният, маънавий қонунийлик каби ғоявий йўналишларнинг кўрсатилиши билан белгиланади. Бутунги кунда айнан мана шундай назариянинг кучга кириши, бир томондан, демократия мавзусининг келажақдаги ривож учун унинг тарихи ва генезисининг ғоявий манбаларини очиб бериш, иккинчи томондан эса, ўша манбаларни янги давр ва мавжуд муаммоларга жалб қилиш имконини яратди.

Демократия бир қитъа ёки мамлакатнинг эмас, балки бутун дунё тафаккур тараққиётининг маҳсулидир. Шунингдек, демократия замонавий сиёсий назарияларда таъкидланаётганидек, экспорт қилинадиган мафкура эмас, у ҳар бир халқ ёки миллат тараққиётида эволюцион йўлни босиб ўтгандагина тегишли мақсадларга олиб келади¹. Уч минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек халқи, нафақат тарихий йўл, тафаккур тараққиёти жиҳатидан ҳам мураккаб жараёни босиб ўтди. Ўзбек менталитетида демократик тафаккур элементларининг миллат сифатида шаклланиш ва сақланиб қолиш, ўзликни англаш жараёнига бутун тарих давомида таъсир этиб турганини кўрсатиб бериш мумкин. Қолаверса, «ўтмишнинг тўғри баҳолаш, фақатгина назарий вазифа эмас. Жамиятнинг бугунги амалий вазифаларини ҳал этишда ўтган авлодларнинг ижтимоий тажрибаларини етказиб бериш ва инсонларнинг ўз тарихлари ҳамда маданиятларига нисбатан қадриятли муносабатларининг тўғри шаклланиши учун ҳам муҳим ва зарурдир»².

Ўзбек миллий тафаккур шаклланишда ҳам маънавий меросимиз «Авесто», унинг вужудга келиши ва у билан боғлиқ тарихий шахслар катта аҳамият касб этган. Марказий Осиё халқларининг эраиздан аввалги уч минг йиллик тарихини ифодалаган «Авесто» моҳиятан демократик ғояларни мужассамлаштирган фалсафий тизимни ифодалайди.

Зардуштийликдан Шарқ тафаккурига, ўзбек миллий дунёқарашига мерос бўлиб қолган муҳим сифатлардан бири инсоннинг ўзлигини, эрки ва озодлигини Ватан озодлиги орқали идрок этишдир. Ўзбек халқи тарихида миллий қаҳрамонлар сифатида гавдаланган Тумарис, Широқ, Спитамен, Муқанна каби шахслар билан боғлиқ тарихий воқеалар миллий ўтмишимизда Ватан шайни, шавкати, ор-номуси масаласи ҳар қандай омилдан устун қўйилгани ҳақида дарак беради.

Зардуштийликдан кейин унинг таъсирида шаклланган ва унинг кўп мақсадларини ўзида бирлаштирган моний, хуррамия ҳаракатларида ижтимоий

¹ Харт М., Негри А. Множество война и демократия в эпоху империи. – М.: Культурная революция, 2006. – с. 304.

² Бакиева Г. А. Социальная память и толерантности // <http://www/freenet/kg/journal/n4/jrnal4/3.htm>.

адолат, фаровонлик, тенглик, бахт каби демократик ғоялар етакчи омилигича қолди. Кейинчалик дунёда ягона империяни яратмоқчи бўлган Александр Македонский ва араб босқини етакчилари оддий халқ орасидагина эмас, зиёлилар муҳитида ҳам миссионерлик сиёсатини амалга оширдилар, лекин мазмун моҳият жиҳатидан ўз мақсадларига анча вақтларгача эриша олмадилар.

Араб босқини Марказий Осиёда маҳаллий динни сиқиб чиқариши баробарида ислом дини ва маданияти юнон, эрон, ҳинд маданияти билан бойиди, илм-фан соҳасида такомиллаша борди. X-XI асрлар Марказий Осиё Уйғониш даври ислом оламига Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино каби алломаларни берди ва исломнинг инсонпарварлик ғояларини хурфидорлик билан шакллантирди. Форобийнинг «Рисола фи орои аҳл ал-мадинат ал-фазила» («Фозил шаҳар аҳолиларининг фикрлари») асари жамият ҳақидаги фалсафий қомусий асар бўлиб, фақат грек олимлари Афлотун ва Аристотелнинг фикрлари таъсирида ёзилган бўлмай, ўзида Яқин Шарқ, Марказий Осиёнинг ҳам прогрессив таълимотларини синтезлаштирган.

Ислом дини расмий дин сифатида ҳукмрон гуруҳнинг қуролига айлангач, унга қарши бўлган хурфидор йўналишдаги бидъат жамоаларга Форобий ижодиётининг барча антик дунё ва Шарқ илм фанидаги синтезлашган прогрессив фикрлари ғоявий йўналиш вазифасини ўтади. Ихвон ас-сафо ўрта аср ислом оламининг демократик тафаккур йўналишини ҳосил қилишда, шу асосда илм-фан, маданиятни ривожлантиришда, ислом динининг демократик тамойиллар билан бойитишда катта ҳисса қўшган жамоа эди. Пок биродарлар гуруҳи деб аталмиш Ихвон ас-сафо жамоаси яратган илмий-фалсафий таълимотлар Шарқнинг Абу Райҳон Беруний, Абу Бакр ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Ибн Рўшд каби алломалари ижодини айнан гуманистик, демократик руҳда шаклланишига, асарлари мавзуларида инсон омили ва инсон эрки масалаларининг етакчи ўрин тутишига сабаб бўлди.

Умар Хайём дунёнинг яратилиши, унинг тартиб-қоидалари, Тангри, динлар, таълимот ва оқимлар юзасидан ўзига хос оригинал фикр билдиради. Унда кўпроқ инсон тафаккурини мутаассиблик руҳида шакллантиришга қаратилган рамзий белгилар, ақидалар, даъватларга қарши эътироз, исён ётади. Умар Хайём инсон ва Тангри, инсон ва табиат, инсон ва воқеълик боғлиқлигини ҳар қандай чекланиш ва диний қарашлардан холи ҳолда кенгрок тушунишга, мушоада этишга чақиради. Ақл ва қалб амри билан илоҳиётни идрок этиш инсонга савоб ва гуноҳ чегараси ҳақидаги фикрлар билан ҳаётини кўркувда ўтказилишидан кўра кўпроқ маънавий озуқа беришини, инсоннинг ўзлигини тушунишга йўл очишини таъкидлайди. Умар Хайёмнинг бу каби нодир фикрлари ўз даврида реакцион ислом мафкураси шаклланаётган бир пайтда инсон эрки ва озодлиги масалаларини илгари сурди. Шарқу Фарб хурфидорлик таълимотига ижобий таъсир кўрсатди.

Миллий давлатчилик шаклланиши тарихида асарлари дастуриламат бўлган соҳибқирон Амир Темур «Тузуқ» лари энг ноёб маънавий меросдир. У ўрта аср Шарқнинг барча қонун-қоидалари битилган маънавий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий асардир. Унда адолатли, фаровон давлат қуриш

йўллари, унинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий асослари баён этилган: «Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози етдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-аҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим»¹ - дейилади «Тузуқ» ларда.

Алишер Навоий фалсафасида идеал давлат ҳақидаги сиёсий назария қомил инсон тўғрисидаги ахлоқий таълимот билан узвий боғлиқликда қаралган. Бунга асосан идеал фаровон давлат унда яшовчи кишиларнинг қомил маънавиятсиз мумкин эмас. Демак, Фарб демократик назариялари XIX-XX асрларда шакллана бошлаган бўлса, Навоий XV асрдаёқ ўзининг концепция шаклидаги таълимотига эга эди. Алишер Навоий яратган идеал жамият ҳақидаги қарашларни яна шунинг учун ҳам концепция деб олиш мумкинки, аллома бу жамиятга боришнинг амалий услубларини ҳам ўз асарларида бадийи образлар, тасвирлар орқали кўрсатиб бера олган. Навоийнинг гуманизм етакчилиги қилган демократия ҳақидаги концепциясининг буюклиги шундаки, у XIV-XV аср Марказий Осиёда рўй берган уйғониш даврининг маънавий асоси, тамал тоши бўлиб хизмат қилган.

Мазкур даврдан кейин демократик ғоялар Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Огаҳий ижодида ривожлантирилди. Айтиш мумкинки, XVIII-XIX асрларда Туркистондаги таназзул даври ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига анча салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда Дилшод Барно, Нодира, Анбар Отин каби шоира аёллар ижодида мавжуд тузумга исён, инсонпарварлик, маърифатпарварлик руҳидаги демократик фикрларни қулатиш мумкин.

Узун тарихга эга бўлган ўзбек миллий маънавий мероси шу нарсани кўрсатдики, демократик фикр тараққиёти ўзбек миллий тафаккур тарзида ўзининг энг принципиал кўринишларида мавжуд эди. Айтиш мумкинки, демократия бешиги деб эътироф этиб келинган Фарб олами демократиянинг ғоявий моҳияти масалаларига фақат XX асрда эътибор қаратишни бошлаган бўлса, бу масалалар Шарқ маънавият мактабининг бешигидан бошлаб кўрила бошланган эди.

Ушбу бобнинг учинчи параграфи «Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланишини ўрганишнинг замонавий методологик асослари» деб номланган. Мазкур параграф, бевосита, тадқиқотнинг илмий методлари, уларнинг қўлланилиш сабаблари ва мазкур муаммони ўрганишда ижтимоий фалсафа соҳасида биринчи бўлиб татбиқ этилаётган бир нечта янги метод таърифи ва таҳлилига бағишланган.

Метод ва методология муаммоси ўтиш давларида, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар жараёнларида ҳар доим муҳим масала бўлиб келган. Сабаби ана шундай давларда жамиятда юзага келган қийинчиликларни ҳал қилишда илм-фанга катта эҳтиёж туғилади ва бу ҳолат илм соҳаларини ўз асосларида, методологиясида жиддий ўзгаришлар, ислохотлар қилишга, назария билан амалиётни уйғунлаштиришга хизмат қиладиган методлар ишлаб чиқишга даъват этади. Мазкур параграф доирасида ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларининг методологик аспектларини алоҳида тадқиқот объекти сифатида очиб бериш

¹ Темур тузуқлари. - Тошкент: Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. 54-б.

ҳам ижтимоий-гуманитар йўналишда мураккаб ва баҳсли ҳисобланган менталитет масаласини ижтимоий фалсафа соҳасида қандай методология асосида ўрганиш мумкин деган муаммога ойдинлик киритади.

Қолаверса методология бугунги кун ўзбек ижтимоий фалсафасининг энг муҳим масалаларидан бири бўлиб, муаммонинг алоҳида методологик асосини ёритиш қуйидаги объектив ва субъектив жиҳатлар билан белгиланади.

Муаммонинг ўрганилишида ижтимоий фалсафа методологиясига тегишли объектив масалалар қуйидагилардир.

1. Совет даври ижтимоий фалсафасида метод ҳақидаги баҳс асосан диалектик ва метафизик методлар атрофида бўлиб, ҳар қандай назария ва илмий объект ана шу йўналишларни қарама-қарши қўйиш асосида ўрганилган ва деярли барча илмий масалалар сунъий равишда шу методларга боғланган ҳолда ёритилган. Мафкуравий диктатура туфайли пайдо бўлган бу йўналиш ижтимоий фалсафанинг абстракклашишига, сиёсатлаштирилишига, мафкуралаштирилишига, ҳаётдан узоқлашишига, шаклланиб, етилаётган муаммоларга асосли жавоб бера олмаслигига олиб келди.

2. Умуминсоний тараққиётга интеграциялашув, глобаллашув, ахборотлашув даври ижтимоий-гуманитар фанларнинг методологик асосларининг такомиллашишига, методология маданиятининг шаклланишига олиб келди, ижтимоий фалсафага герменевтика, синергетика методлари кириб келди. Герменевтика Фарбда XIX аср охирларидан шаклланиб, XX асрда кучли ривожланган бўлса-да, собиқ иттифоқ фалсафа фанларида XX аср охирларида қабул қилинди. Холбуки, Фарбда XX асрда рўй берган катта ижтимоий-сиёсий воқеалар, миллий масалаларнинг ечимини берган социология ва социал психология ўз илдизларини герменевтик метод воситасида шакллантирган эди.

Муаммонинг ўрганилишида ижтимоий фалсафа методологик масалаларига тегишли субъектив жиҳатлар:

1. Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларининг ўрганилиши тадқиқот характери ва кўлами жиҳатидан мураккаблик касб этиб, самарали замонавий методлар ишлаб чиқишни талаб этади.

2. Муаммонинг ўрганилишида илмий вазифалардан бири ўзбек халқининг умуминсоний демократик тараққиётга интеграциялашув жараёнида менталитет омилининг барча ижобий ва салбий таъсирларининг таҳлили бўлгани учун тадқиқотнинг кўпроқ амалий самарадорлигига қаратилган методлар билан иш олиб бориш тақозо этилади. («Оғзаки тарих» услубидаги тарихда ёзиб қолдирилмаган фактларни тирик гувоҳлар орқали тиклаш ва исботлаш методи шулар жумласидандир).

3. Мавзу фанлараро таҳлил характери касб этиб, ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини ўрганиш ижтимоий фалсафа доирасига бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида қўлланиладиган замонавий тадқиқот методларини бевосита жорий этиш заруриятини келтириб чиқаради. Фалсафанинг герменевтик, синергетик ва интеграцион методлари тадқиқот ишининг умумий методологик йўналишини ташкил этади.

Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини ўрганишда психологик ва этнологик йўналишдаги эмпирик материаллардан фойдаланиш услуби: Ўзбек менталитетининг XIX аср охири ва XX аср тарихий шаклланиш жараёни, унда демократик тафаккур элементларини ўрганишда ўз-ўзидан деярли бир аср давомидаги маиший, иқтисодий, сиёсий ҳаётга тегишли материаллар тадқиқ этилиши лозим. Бу материаллар назарий характерда, шу билан бирга айнан тафаккур шаклланиш жараёларини ўрганадиган психологик ва этнографик характердаги эмпирик материаллардир.

Ушбу маълумотларга мурожаат этадиган бўлсак, улар сиёсий мафкура ёки бошқа субъектив сабаблар туфайли ўзбек менталитети юзасидан ҳар томонлама тўлиқ ҳулоса бермаса ҳам, тарихий фактлар ва назарий материаллар билан солиштирганда, миллий ментал тафаккурнинг динамик ривож ҳақида тасаввур ҳосил қилади, қолаверса, барча тарихий фактлар ва назарий маълумотларнинг объективлик даражасини белгилайди.

Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиш хусусиятларини ўрганишда «оғзаки тарих» материаллардан фойдаланиш услуби: XIX аср охири, XX аср бошларида Ўзбекистонда содир бўлган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жараёнларнинг миллий тафаккур тарзига кўрсатган таъсирини, демократик тафаккурнинг деструктив динамикасини ҳосил қилишдаги таъсирини аниқлашда мазкур тадқиқотда кенг қўлланилган метод «оғзаки тарих»дир. Мазкур метод ҳақидаги ғоя биринчи бўлиб Италияда 1979 йили «Оғзаки тарих услубининг специфик хусусиятлари» мақоласида пайдо бўлди¹. Ушбу методнинг Фарбий Европа замонавий ижтимоий-гуманитар фанларига кириб келиши XX асрнинг 90-йилларига тўғри келади². «Оғзаки тарих» методи асосида бўлиб ўтган воқеа ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, бошидан ўтказган респондентлар билан суҳбатлар олиб бориш, бу каби суҳбатдошларнинг бир нечтасининг хикояларидаги фактларни тарихий манбалар билан солиштириш, тарихдаги оқ доғлар ёки бузиб кўрсатилган воқеа-ҳодисаларни информаторларнинг маълумотларидан аниқлаштиришдан иборат.

Жумладан, ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиш хусусиятларини ўрганишда ҳам масаланинг тоталитар совет тузумига оид илдизларини Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро, Хоразм, Кашқадарё вилоятлари мисолида ёритишда айнан оғзаки тарих услубида олинган материаллар асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятларини ўрганиш услубларидан яна бири XIX аср охири XX асрлардаги Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий, маданий маиший ҳаёти, айниқса, ўзбек ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший ҳаёти акс этган бадний асарлардан фойдаланиш методидир. Ушбу методнинг мазкур илмий тадқиқот учун аҳамияти жуда катта бўлиб, бу метод бадний адабиётда акс этган, ўрганилаётган даврга тегишли ўзбек ментал тафаккур тарзига хос бўлган

¹ Sulla specificità della storia orale // Prima Maggio, Milano, -Italy, - 1979. - №13. - Pp. 54-60.

² On the peculiarities of oral history // History Workshop Journal, Oxford, England. - 1981. - #12. Spring. - Pp. 96-107.

маиший, диний, дунёвий, ҳукукий, иқтисодий, демократик дунёқараш хусусиятларини очиб беради. «Оғзаки тарих» услуби ёрдамида тўпланган материалларни ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги тарихий ҳақиқат юзасидан, ментал дунёқараш нуктаи назаридан қиёсий солиштириш имконияти ҳам айнан бадий асарлар орқали амалга оширилади.

Тадқиқотнинг ўрганилиш даврига тегишли ижтимоий-сиёсий жараёнлар, уларнинг ҳақиқатан қандай асосда юз бергани, миллий тафаккур тарзига бу мураккаб тарихий вазиятнинг қандай таъсир кўрсатгани адабий меросда яхши акс этган. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари XIX аср ўзбек ижтимоий муҳити, маданий ва маънавий даражаси ҳақида, социумдаги анъанавийлик ва индивидуализмнинг таъсир хусусиятлари ҳақида миллий ментал хусусиятлар билан боғлаган ҳолда жуда ойдин тасаввурлар беради. Ёки Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романига мурожаат этадиган бўлсак, ўзгараётган давр миллий тафаккур, миллий анъаналар ва миллий қадриятларга қандай таъсир кўрсатяпти, ўз ақидалари ва қарашлари, иқтисодий ва сиёсий ҳаёти билан яшаган халқнинг турмуш тарзига, фикрига мустамлака маданияти ва сиёсати қандай равишда кириб келди, қандай салбий ва ижобий йўналишларни олиб кирди, деган саволларга ҳолис жавобларни топиш мумкин.

Биринчи бобга доир тадқиқот натижаларини таҳлил этиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Ижтимоий-гуманитар фанларда, хусусан, ижтимоий фалсафа, маданий антропология, этнология ва тарих фанларида этнос, халқ, миллат тушунчаларига янгича қараш ва ёндашувлар шаклланиб, уларда миллат ва давлатчилик назарияси бир-бирини тақозо қилувчи ташкилий омил сифатида юзага чиқди, бу эса миллат тушунчасини менталитет муаммоси доирасида таҳлил этишни тақозо этди.

- XX аср охири ва XXI бошларидаги сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар миллий ментал хусусиятларнинг эволюциясини, тарихий ривожланиш тенденцияларини алоҳида ўрганиш заруратини ҳосил қилди ва бу тадқиқот ўзбек менталитетида демократик тафаккур хусусиятлари ўзининг бой мазмуни, принципиал кўринишларида мавжуд бўлганини намоён этди.

- Ўзбек менталитетида демократик тафаккур хусусиятларини ўрганиш замонавий методологик маданият нуктаи назаридан мураккаб характер касб этиб, шу даврга қадар мавжуд бўлган барча методлардан самарали фойдаланишни, уларни синкретик услубда қўллашни тақозо этади.

- Методологик ёндашувни тўғри ташкил этиш, фанлардаги замонавий методологик маданият даражасида услуб ва изланишларни қўллаш менталитетнинг ётмишдан шаклланиб келган қирраларини таҳлил этиш ва унга бўлган стереотип муносабатларнинг тўғри-нотўғрилигини баҳолаш имконини беради.

Иккинчи боб «XIX аср охири ва XX аср бошларида шаклланган миллий демократик ҳаракатларнинг ўзбек менталитети тақомиллашувидаги ўрни ва роли» деб номланган. Менталитет - ижтимоий-сиёсий жараён, табиий-тарихий омиллар таъсирида шаклланадиган мураккаб омил. Маълум бир тарихий давр юзага келиши билан қонуний равишда юз берадиган инкилобий ўзгаришлар, сиёсий бухронлар ҳар доим шаклланаётган

элатлар, халқлар ҳаётида сақланиб қолиб, янада ментал жиҳатдан тақомиллашиш, ёки бутунлай ассимиляция ҳодисасини бошидан кечиришни тақозо қилиши қонуний вазиятдир. Шу ўринда миллатнинг табиий иммунитет сифатида унинг ичидан турли сиёсий қучлар, гуруҳларнинг ижтимоий ҳаракатлар ташкил этиб бирлашиши, унинг манфаати ва тақдирини ҳимоя қила оладиган ғоявий таълимотларнинг вужудга келиши ҳолатлари рўй беради. Улар миллатнинг, нафақат бугунги кунга учун қалқон бўлади, балки унинг келажаги учун ҳам озодлик ва демократик тамойиллари сифатида хизмат қилади. Жадиличлик ҳам шундай катта ҳодиса, оқим сифатида вужудга келган миллий ҳаракатдир.

Биринчи параграф «Жадид миллий демократик ҳаракатининг шаклланишидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий омиллар» деб номланади. Ўзбек халқининг миллат бўлиб шаклланишида мустақил давлат ғояси, миллий ўзликни англаш, халқ тафаккурини тубдан ўзгартириш масалалари биринчи бўлиб жадид демократик ҳаракати таълимотида кўтарилди. Ушбу ҳаракатнинг айнан миллий контекстда намоён бўлишининг ўзи инкилобий ҳодиса эди, чунки, жадиличлик вужудга келган даврга қадар Марказий Осиё ҳудудида маҳаллий халқлар идентификацияси миллий эмас, ҳудудий нуктаи назардан амалга оширилган. Ҳатто, ҳозирги замонавий Ғарб назарияларида, Марказий Осиёдаги миллий интеграция табиий хусусиятга эга эмас, у Европадан кириб келган ғоя орқали шакллантирилган, деган қарашлар ҳам мавжуд. Бу эътирознинг бир неча ғоявий мақсадлари бўлиб, биринчиси, Марказий Осиёдаги мустақил давлатларнинг миллий илдиэларига путур етказиш, иккинчиси, 1924 йилда амалга оширилган «болта билан бўлиш» сиёсатининг натижаси бўлган ҳудудий ажратилишнинг нотўғрилигини рўқач қилиб, миллий ҳудудий низоларни келтириб чиқариш ва ҳ.к. лардир. Шунинг учун ҳам жадиличликнинг айнан миллий шаклланиш тарихида қонуният асосида вужудга келган ҳаракат эканини, ўз моҳиятида миллий ғоя ва давлатчилик мақсадларини ифодалаганини кўрсатиб бериш, Туркистон халқларини сафарбар этиб турган интеллектуал салоҳият қатлами бўлганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Жадиличлик XIX аср охири, XX аср бошларида бутун Шарқ дунёсида кўзгалаётган демократик оқимнинг бир қисми эди. Тарихдан аёнки, дунё бу даврга келиб Буюк Британия, Германия, Франция, АҚШ, Италия, Япония, Испания, Португалия ва Россия каби давлатлар томонидан бўлиб олингач, капиталистларнинг жаҳон монополистик иттифоқи вужудга келган ва мустамлака халқлари икки томонлама зулм натижасида ғоят оғир, ночор аҳволда қолган эдилар. Оқибатда мустамлакадаги халқларнинг зиёлилари орасида аста-секин қарам халқларни қашшоқликдан қутқариш учун миллий озодлик ҳаракатлари уйғона бошлади. Бир қатор Шарқ мамлакатларида Жамолдин ал-Афғоний (1839-1897), Муҳаммад Абдо (1848-1905) каби жамоат арбоблари раҳбарлигида Ғарб мустамлакачиларига қарши ҳаракат авж олиб, аста-секин жадиличлик-тараққийпарварлик ғояларининг тарқалишига замин яратиб берди. Жаҳон тажрибасидан хулоса чиқариб, Шарқ халқларининг истибдодга қарши шаклланган туркпарастлик ва исломпарастлик кўринишидаги қаршилик оқимларидан ғоявий қувват олиб,

миллий йўналишда ривожланган жадидчиликнинг келиб чиқишида ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий омиллар мавжуд.

XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб Россия томонидан Туркистоннинг истило қилиниши жадидчиликнинг вужудга келишида асосий ижтимоий-сиёсий омил эди. Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги мазкур мураккаб давр ички ва ташқи сиёсий муҳит таъсири натижасида стихияли равишда халқ кўзғолонларини келтириб чиқарган. Бундай ҳаракатлар совет давридаги Ўзбекистон тарихида «босмачилик», - деб талқин қилинган. Чунки, истилога қарши ғалаёнларни ўз номи билан аташ Туркистон музофотида миллий бирлашишга томон интилиш бўлганини эътироф этиш бўлар эди. Ўз-ўзидан, миллий бирлашувлар давлат мустақиллиги қизиқишларини ифодалаши, сиёсий талабларни илгари суриши, миллатни бирлаштирувчи ғояни тақозо этиши зарурий ҳолдир. Туркистон ҳудудидаги ҳаракатлар ҳам аслида миллий истибодга, чоризм истилосига қарши халқ кўзғолонларининг турли хилдаги кўриниши эди. Тарихий маълумотларда 1905 йилга қадар Туркистонда тўрт мингга яқин миллий озодлик ҳаракатлари бўлиб ўтгани қайд этилган¹.

XIX аср охири, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий ҳаётнинг иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларини қамраб олувчи ўзгаришлар бўлиб ўтдики, бу мафкуравий кураш майдонига юзлаб зиёли маърифатпарварларнинг кириб келишига тарихий талаб, заруратни воёга етказди.

Жадидларнинг миллий зиёлилар сифатида сиёсий-ғоявий кураш майдонига кириб келиши Туркистон халқларида миллат бўлиб шаклланиш салоҳияти мавжудлигини, бунга тарихий асос, эҳтиёж ва халқ ичидан чиққан сиёсий кучлар етариллигини кўрсатиб берди. Энг асосийси, зиёлилар ўз ишини халқ ўтмишидаги яхши ва ёмон кечинмаларни элакдан ўтказиб, тарихни мушоҳада этишдан, миллатни кўзгуга солиб, таназул ва истилонинг сабабларини унинг ўзидан қидиришдан бошлади. Жадидларнинг зиёли қатлам сифатидаги кучи ва ўзига хослиги шунда эдики, улар сиёсий зўрлик ва мусибатларга қарши курашиш учун энг аввало халқнинг тафаккурида ўзгариш ҳосил қилиш кераклигини ўз вақтида тушуниб етдилар. Ўзлари олиб бораётган тарғибот, ташвиқот, таълимотни ана шу мақсадга йўналтирдилар. Дастлаб миллий тафаккурда ўзгариш ясаш, фикрий қуллик ва ожизлик иллатларини бартараф этиш орқали тобеликдан халос бўлиш жадидчиликдаги энг асосий тамойил эди. Ушбу масала интеллигенциянинг асосий маънавий салоҳияти, миллий иммунитет экани сифатида XX аср бошидаги рус интеллигенциясининг жамиятдаги вазифаси ва қиёфаси ҳақидаги бахсларда ҳам кўтарилган. Н.А.Бердяев бу ҳақда: «Биз ҳамма нарсаларга айбни ташқаридан қидирмасдан, масъулиятни ўзимизга олиб, ички қуликдан холис бўлганимиздагина, зулмдан озод бўламиз»² -, деб ёзади. Мустамлака масаласига ана шу нуқтаи назардан ёндашиш жадидчиликни миллатни бирлаштирувчи ягона ғоя атрофига тўплади. Улар миллат истиқболини яратишда намуна қилиб олиб кирилган маданиятдан ўрнат олиш эмас, мустақил ҳолда ўз йўлини топиш, умуминсоний жамиятга

интеграциялашувда миллий озодлик ва демократик тамойилларни уйғунлаштириш йўлидан бордилар.

Мазкур бобнинг иккинчи параграфи «Миллий мафкурада маърифат ва маънавият масалалари» деб номланади. Истиқлолнинг маънавий илдизлари, миллий менталитетнинг такомиллашиш жараёни кўп ҳолларда XX аср бошларидаги жадид маърифатпарварлик мафкураси билан боғлиқ. Ўз даври нуктаи назаридан бу каби кучли ғоя ва оқим бўлган, маърифатпарварлик кишилик жамиятига ўз-ўзидан кириб келган мафкура эмас. XVII-XVIII аср Ғарб давлатларидаги миллий озодлик ҳаракатлари бўладими, XIX-XX аср Шарқ миллий озодлик кўтарилишларими, бу ғояга жуда машаққатли инқилобий ҳаракатлар, кўзғолонлар, миллий ва ирқий камситилишлар орқали етиб келганлар. Парадоксал ҳолат шундаки, минтақа, жамият, давлатдан қатъи назар миллат сифатида ўзликни англаш, шаклланиш жараёни натижасида маърифат истиқбол ва тараққиётнинг бирдан бир умидли йўли сифатида тан олинади. XVIII асрдаги француз миллий демократик ҳаракатлари, Германия, Италия халқ озодлик ҳаракатлари, XIX аср Эрон, Афғонистондаги панисломистик ҳаракатлар, XX аср бошларидаги Туркияда авж олган пантуркистик ҳаракатлар, Марказий Осиёдаги жадид ислохотчилик ҳаракатлари дастлаб стихияли халқ кўзғолонлари, кўтарилишлар билан бошланиб, инқилобий ўзгаришларга олиб келган бўлса, қонли воқеаларда чиникса, вақт ўтиши билан бу инқилобий ўзгаришлар маърифий ва миллатпарварлик йўналишидаги миллий ғоялар ташвиқотига йўл очди. Лекин шунини таъкидлаш жонзқи, инқилобий ҳаракатлар, маърифатпарварлик ҳаракатлари каби ўзгаришларнинг моҳиятида ҳаракатлантирувчи куч сифатида миллий нафсоният, ғурур туради. Лорд Актоннинг «Миллий ўзликни англаш тамойили» мақоласида бу ҳолат шундай тушунтирилади: «Наполеон миллий ҳиссиётни Россияда оёқ ости қилиб, Италияда уйғотиб, ўз ҳукмдорлиги билан Германия ва Италияда иззат нафсига тегиб, ҳаётга янги кучни олиб кирди... Инқилобларнинг миллий ҳарактер касб этгани инқилоблар бошланганида эмас, ишғол қилинганида тушуниб етилиди»¹.

XIX аср охирида XX аср бошларида Туркистондаги сиёсий вазият ҳам миллатнинг маънавий қиёфасини такомиллаштириш, унинг келгусида ҳар қандай ирқий зулмдан ҳоли бўла оладиган ментал дастурга эга бўлиши учун маърифатпарварлик мафкурасини тақозо қилди. Жадид таълимотидаги маърифатпарварлик ғоялари Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарвар шоирлар ташвиқ қилган рус маърифати ва маънавиятига интилиш эмас эди, аксинча, рус истилоси ва ирқий зулмдан халос бўлиш учун эгалланиши керак бўлган маърифат ва маънавият эди. Чунки маърифатпарварлик истило зулмдан озод бўлиш, миллий дунёқарашда ўзликни англаш ва хатоларни тушунишга тўсқин бўлаётган деструктив ўзгаришларни тузатишда ягона чора эди. Мамлакатга истило билан кириб келган ирқий ажратиш, миллий зулмга қарши нафсониятни уйғотиш, инсон озодлиги, демократик тамойиллар билан боғлиқ маънавий қомиллик миллат

¹ Пяковский А.В. Революция 1905-1907 годов в Узбекистане. - Ташкент: Госиздат, 1957. 118 - с.

² Философская истина и интеллигентская правда // Вехи. Интеллигенция в России. Сборники статей 1909-1910. - М.: Молодая гвардия, 1991. 134 - с.

¹ Нация и национализм. - М.: Практикс, 2002. 35 - с.

хаётига қанчалик фаровонлик олиб келишини англатиш фақат маърифат орқали бўлиши мумкин эди.

Иккинчи бобнинг учинчи параграфи кўриб чиқилиши лозим бўлган яна бир муҳим масала «**Жадидчиликда диний бағрикенглик ва унинг миллий тафаккур шаклланишига таъсири**» деб номланган. XIX аср охири ва XX аср бошларида ижтимоий ҳаётдаги жиддий муаммолардан бири динга бўлган муносабат ва миллий тафаккур тарзидаги мутаассиблик кайфияти эди. Шунинг учун ҳам диний бағрикенглик ва Туркистонда ислом динининг амалий ҳаётидаги масалалари жадид демократик мафкурасининг энг етакчи мавзуларига айланди. Диний бағрикенгликнинг жадид мафкурасида алоҳида ўрин тутишининг ўзига хос хусусиятлари ушбу масаланинг назарий асосларига мурожаат этганимизда ҳам намоён бўлди.

Миллатлар ҳақидаги назарияларда дин, у билан боғлиқ дунёқараш элементлари: диний эътиқод, диний ақидапарастлик, диний фанатизм, диний бағрикенглик ва диний тоқатсизлик хусусиятларининг миллатлар шаклланиши ва тараққиёти, уларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривождаги ўрни ҳақида фундаментал таълимотлар мавжуд. Таниқли Ғарб файласуфлари, социологлари О.Конт, Э.Дюркгейм, В.Дильтей, М.Вебер фалсафий қарашларида Ғарбий Европа жамиятларининг ижтимоий-сиёсий тараққиёти, диний дунёқарашнинг ижобий ва салбий таъсирлари, дин феномени ва социал тараққиёт масалалари конкрет тарихий ихтилоф ва муаммолар, вазиятлар нуктаи назаридан ёритилган. Дин тарихи, фалсафаси, социологиясига оид барча асарларни, мавжуд фикрларни таҳлил қилиб, шундай хулосага келиш мумкинки, уларда ҳам ўзининг маълум вужудга келиш сабаблари, шаклланиш босқичи ва турли вазиятларда синовдан ўтиш вақти, турли диний эътиқод ҳукм сурган жамиятлар учун татбиқ этилиши мумкин бўлган қонуниятлари бор. Шундай ҳақиқатлардан бири жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиёти жамият кишиларининг динга бўлган муносабати, дунёқарашдаги бағрикенглик, ақидапарастлик, диний билимлари даражасига боғлиқлигидир.

Дин социологиясининг асосчилари М.Вебер, В.Дильтей, И.Гердер қарашларида дин ва инсоният тараққиёти масаласи бир ҳақиқат доирасида уйғунлашади. Бу ҳақиқат инсоният жамиятлари диний эътиқодларини рационализм ва толерантлик, гуманизм билан уйғунлаштира олган пайтларида динлар энг гуллаб яшнаган даврини бошдан кечирган ва дунёга буюк уйғониш даврларини, буюк алломаларни, оламшумул кашфиётларни берганлиги билан асосланади. Ақидапарастлик ва фундаментализм Марказий Осиёни, нафақат иқтисодий-сиёсий жиҳатдан таназзулга маҳкум қилди, балки маънавий ва маърифий жиҳатдан ҳам бир неча асрлар давомида шаклланган анъанавий мактаблар тизимини ҳам издан чиқарди. Бу эса, илм-фан тараққиётига муносабат, дин ва ақидапарастлик, миллий нафсоният ва ўзликни англаш каби дунёқараш шакллариининг ижобий тараққиётига нукта қўйди. Ўз алломаларининг илмий мерослари билан XVI асрдаги Ғарбий Европанинг уйғониш даврига ва шу давр туфайли унинг ушбу кунгача тўхтовсиз давом этиб келаётган ижтимоий-иқтисодий ҳукмронлигига тамал тошини қўйган, маънавий, ғоявий озуқа берган Марказий Осиё XIX асрдан бошлаб маънавий қарамликка маҳкум этилди.

Жадидчиликдаги диний мутаассиблик ва фундаментализм ҳақидаги фикрларнинг энг муҳим томони шундаки, унда ақидапарастлик фикрлари бир неча аср давомида шаклланиб фақат ислом динига бўлган муносабатни ўзгартирибгина қолмай, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тараққиётига салбий таъсир кўрсатиб, Туркистон халқлари тафаккур тарзини ҳам ўзгартириб юборганлиги, бир қилипдан чиқиб кета олмайдиган фикрлаш усулини вужудга келтирганлиги кўрсатиб берилади. Унга асосан ақидапарастлик маҳаллий аҳолида урф-одатларга боғланиб қолиш, маҳаллийчилик, қурби етмаган ҳолда диний-ақидавий расм-русумларни бажаришга интилиш каби хусусиятларни шакллантирган. Диний ақидапарастликнинг бундай катта миқёсда илдиэ отиб, салбий характер касб этишига асосий сабаб илмий-ижодий ҳаётнинг барҳам топганлиги, деб кўрсатилади. Туркистоннинг таназзули шу нуктаи назардан, жадид таълимотида илмсизлик оқибати деб таҳлил қилинади. Шунинг учун ҳам жадид таълимотини ўрганувчи илмий доирада ушбу қарашлар диний ислохотчилик ҳаракати, деб аталган.

Жумладан, Бехбудийнинг «Бизни кемирғувчи иллатлар» номли мақоласида диний ва илмий тараққиётдан бебаҳра бўлган миллат ҳаёти турли ақидавий, диний расм-русумларга ўралашиб қолади, бу эса миллий инкирозга сабаб бўлади, деган фикр билдирилади¹.

Жадид мафкураси динлар ва ижтимоий тараққиётга хизмат қилувчи мафкураларнинг уйғунлашуви жамият ҳаётида диний бағрикенгликни чекловчи майда, лекин жиддий иллатларни бартараф этишдан бошланишини кўрсатиб бери. Диний ғоялар ҳам, дунёвий ғоялар ҳам инсоният маънавияти учун хизмат қилганда, унинг хайрли истикболини мақсад қилганда ўзаро консенсусга эга бўлишини асослаб бера олди.

Мазкур бобнинг тўртинчи параграфи «**Жадидчилик таълимотининг сиёсий дастури ва ундаги миллий ўзликни англаш масалалари**» ни ўрганишга қаратилган. Жадид демократик ҳаракатининг миллий характер касб этгани унинг сиёсий ва давлатчилик қарашларида янада ойдин акс этган. Аниқроқ қилиб айтганда, жадидчиликнинг сиёсий ва давлатчилик қарашлари мақсад моҳияти билан миллий давлатчиликни ифодалагани учун ҳам ундаги миллатпарварлик ва маърифатпарварлик сиёсий стратегиянинг тактик йўналишлари дейиш мумкин.

Миллий давлатчилик – муайян миллатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий қадриятлари, манфаатларига асосланган, жамият тарихий ривож натижасида шаклланган давлатнинг бир шакли. Бирор ҳудудда мутлақо қўлчиликни ташкил қилган миллий халқлар ижтимоий ҳаётни ташкил қилиш учун бирлашиб, ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатни вужудга келтирадилар. Умумда давлат уни ташкил қилган миллатнинг дунёқарашига, анъаналарига руҳиятига мос келади. Давлатчилик тарихан таркиб тошган ҳодиса бўлиб, халқнинг ижтимоий ҳаётдан, тақдирдан ўсиб чиқади.

Сиёсий назарияларда миллий давлатчилик давлатчиликнинг классик шакли деб эътироф этилиб, у миллатнинг жиёслашиши, ривожланиши, миллий хусусиятларнинг янада барқарор ва мустақкам бўлишида муҳим рол ўйнаши қайд этилади. Шунингдек, тарихий тажрибага асосан, ўз

¹ Қаранг: Бехбудий. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. 192-6.

давлатчилигидан махрум бўлган миллат ривожда миллий емирилиш, парокандалик, манкуртлик устун бўла бошлайди. Миллий давлатчиликни шакллантиришга интилиш сақланиб қолиш иммунитети сифатида намоён бўлади.

Жадидчилик ҳаракатида давлатчилик ғоялари, миллий манфаатлар дастлаб маърифатпарварлик, миллатпарварлик кўринишида, бадий публицистик асарлар, мақолалар, мактабчилик, газетачилик фаолиятларида ифодаланган бўлса, вақт ўтиши билан миллий манфаатлар давлатчилик кизиқишларида сиёсий ташкилотлар, сиёсий дастурлар ва қатъий талаблар, реал ҳаракатлар тусини олди.

Миллийлик назариясининг тадқиқотчиларидан бири М. Хрох давлатчиликка миллатнинг қарор топишида учта асосни кўрсатиб ўтади.

1. Миллатнинг етакчилари томонидан қадрланган, келгуси миллий ҳаракатларга туртки берадиган сиёсий мухторият белгиларининг сақланиб қолиши; 2. Бўлиб ўтган мустақиллик ёки давлатчилик ҳақидаги хотиранинг, ҳатто у жуда қадимги даврларга тегишли бўлса ҳам, миллий тарихий онг ва этник бирликка қувват бўлиб хизмат қилиши; 3. Миллатнинг ташкил этилишида унинг тарихи, тили ва урф-одатлари ҳақидаги маълумотларни тўплаш, ватанпарварлик йўлидаги ташвиқот ва тарғиботдан фойдаланиш¹.

Жадидчиликда ҳам ана шундай уч хусусиятни кўришимиз мумкин. Бу ҳаракатда миллатни сақлаб қолиш йўлида сиёсий мухториятга эришиш, миллий хотирани ва тарихни тиклашга бўлган уриниш мавжуд эди. Тараққийпарварлик жадидларда фақатгина ўз даври ва ҳодисаси учун эмас, келажак авлод ва миллат истиқболининг шаклланиши, мустақиллик тамал тошининг қўйилишида ҳам ўз мазмун ва моҳиятини ифода этди. Чунки жадидлар тараққиёт деганда цивилизация таракқиёт ва унга бўлган миллий интеграцияни зарурий ҳодиса деб тушунганлар. Дин асосларини яхши тушунган жадидлар сиёсий дастурларда ҳам, давлатчилик қарашларида ҳам ислом динининг энг прогрессив хусусиятларидан фойдаланган ҳолда ўз салоҳиятларини кўрсата олдилар. Шу сабабли уларнинг давлатчилик қарашларида ислом ва тараққиёт муносабати тўғри ҳал қилинди.

Иккинчи бобга ҳулоса қилиб айтганда:

- Миллатни сақлаб қолишда миллий интеллигенция сифатида шаклланган жадидчилик тарихни, маънавий аҳволни жиддий мушоҳада этган ҳолда, тутқунлик ва қарамлик сабабларини жамиятнинг ўзидан излашга ҳаракат қилди. Бу эса, жамиятда ҳақиқий иммунитет сифатида шаклланивчи миллий интеллигенция вужудга келишидаги қонуниятдир.

- Ватани қулик ва қарамликдан озод қилишда маърифатпарварлик миллий демократик таълимотда етакчи тамойил бўлди. Шу сабабли унинг ташвиқоти ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг илм-фан, маданият, тарих, дин, сиёсат каби барча соҳаларини қамраб олди. Ушбу чора-тадбирлардан мақсад, миллий тафаккурдаги прогрессив ўзгаришлар динамикасини тезлаштириш, демократик тафаккур ҳосил қилиш, уларнинг амалиётдаги самарасини рўёбга чиқариш эди.

- Жадидчилик таълимотида замонавий иқтисодий ва ижтимоий кучлар, прогрессив социал омилар миллий ва диний идентификациянинг ижобий йўналишда шаклланишига қаратилди.

- Жадид миллий демократик таълимоти, бу ҳаракат натижасида рўй берган ижтимоий, маданий, сиёсий ўзгаришлар менталитетнинг такомиллашишида, маълум жиҳатдан миллий бирликни таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Илмий ишнинг учинчи боби «XX аср сабоқлари ёки тоталитаризмнинг миллий менталитетга таъсири» деб номланган.

XIX аср охиридан шаклланиб XX аср бошларида миллий демократик ҳаракат бўлиб етишган жадидчилик сиёсий ва иқтисодий мақсадларида қатъий турган шўролар империясининг нишонига айланди. Колониал сиёсатни халқларни тобе этиб миллий ва ирқий камситишни кучайтириш сиёсати билан бошлаган тоталитар империянинг навбатдаги вазифалари унинг моҳияти, ғоявий йўналганлиги ва туб мақсадларини ойдинроқ кўрсата бошлади. XX аср совет давридаги сиёсий жараёнлар бир бирини тўлдирадиган, мантиқий давом эттирадиган босқичлардан иборат эди. Мазкур бобда ана шу даврнинг хусусиятлари, сиёсий найраглариининг ўзбек халқи миллий тафаккур тарзи, ўзлигига кўрсатган манфий таъсири, қандай салбий характерга эга сифатлар ҳосил қилгани талқин этилган.

Биринчи параграф «Коллективлаштириш иқтисодий-маънавий оқибатларининг миллий менталитетга таъсири» деб номланган бўлиб, унда миллий анъанавий тузумга зўрма-зўраки жорий этилган, асрлар давомида маҳаллий муҳитда шаклланган иқтисодий, маънавий тартиб, хусусиятларни емириб ташлаган коллективлаштириш сиёсати иллатларининг миллий дунёқарашдаги таъсири ўрганилган. Коллективлаштириш сиёсати ўзбек социумида анъанавий стратификацияни издан чиқарган, табиий экологик муҳитни бузган, мамлакатни аграр тизимга айлантирган ижтимоий ҳодиса эди. Колаверса, жадидлар томондан миллатни сақлаб қолиш учун бошланган миллий маърифат, миллий мустақиллик мафкурасининг халқ томондан идрок этилишининг тафаккур тарзида тугаб битирилиши бир кўринишда фақат аграр сиёсат деб тушунилган коллективлаштиришдан бошланган эди.

Коллективлаштириш, жумладан, ушбу бобга тегишли ҳулосаларни ойдинлаштиришда муаллиф иштирокидаги халқаро ва республика миқёсида олиб борилган лойиҳалар эмпирик базасидан фойдаланилди. Жумладан, «оғзаки тарих» методи бўйича Ўзбекистонда 2003-2004 йиллар давомида XX аср 30- йиллари коллективлаштириш даврига бағишланган лойиҳа совет даврининг аграр сиёсати ва ижтимоий, маънавий оқибатларининг тадқиқотига қаратилган. Унга асосан, Ўзбекистоннинг XX аср тарихига тегишли мавҳум томонлар оғзаки тарих услубга биноан ушбу даврларда яшаган респондентлар билан суҳбатлашиш, бу суҳбатларни тарихий фактларга солиштириб ўрганиш орқали аниқланади. Оғзаки тарих услуби этнография, тарих, социология, мантик, психология каби фан йўналишларини 20-30-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳаёти, коллективлаштириш каби тарихан ёритилмаган масала доирасида уйғунлаштириб, ўзбек халқи яқин ўтмишида қайтадан жиддий ўрганилиши лозим бўлган масалаларга ижтимоий фанларнинг интеграцион ёндашувини тақозо қилиб қўйди. Ўзбек

¹ Карант: Мирослав Хрох. Что предшествует строительству нации. Нация и национализм. - М.: Практика. 2002. 128-с.

менталитетининг тарихий шаклланиш хусусиятларини ўрганишда ҳам коллективлаштиришнинг тарихий илдизларини Фарғона водийси, Хоразм, Қашқадарё, Бухоро, Тошкент вилояти мисолида ёритишда айнан оғзаки тарих услубида олинган материаллар асосий манба бўлиб хизмат қилди. Ҳар бир юқорида номи тилга олинган регионларда йигирматадан ортиқ, умумий ҳисобда юздан ортиқ респондент билан суҳбатлашилган. Бу респондентларнинг энг каттаси 1901 йилда ва энг кичиги 1924 йилда туғилган қариялар бўлиб, улар XX асрнинг 20-30- йиллари ҳаётини ўз кўзи билан кўрган, мазкур жараёнларда иштирок этган ёки ўз тақдирида ўша давр юқини синаб кўрган инсонлар эди. Суҳбатлар совет даврининг 20-30-йиллар ҳаётини, коллективлаштиришнинг тарихда ёзилмаган саҳифаларини ойдинлаштиришга қаратилган махсус саволнома асосида олиб борилди.

Коллективлаштириш бўйича олиб борилган суҳбатлар қанчалик бир бирига ўхшаш ва ҳодисалар жихатидан бир-бирини тақрорловчи бўлмасин, улар ҳар бири алоҳида тарих ва алоҳида фожиадир. Бу нима учун сургун ёки қатл этилганини тушунмаган деҳқон фожиаси, етим қолган фарзандлар ва бева қолган ёки турмуш ўртоғининг қисматини бўлишган аёллар, оилалар, уларни бирлаштириб турган миллат фожиаси. Сиёсатда, маданиятда, иқтисодда рўй берган бу каби воқеликнинг маънавий асоратлари исиз йўқолмади, у инсонлар тафаккурига, бутун бир миллат тафаккурига ўз таъсирини ўтказди. XX асрнинг рамзий маънода йўқотишга сабабчи бўлган ижтимоий экспериментнинг энг даҳшатли оқибати ҳам совет иттифоқи ҳудудида, ўзбек миллатида сиёсатдан бегоналашув, сиёсатдан қўрқиш каби деструктив ўзгаришларни шаклланишида эди.

Этнопсихология, ментал дастур тадқиқоти юзасидан ёзилган материалларда бундай жараёнларнинг менталитетга деструктив таъсир этиши ҳақида сўз борар экан, сунъий равишда яратилган ижтимоий-сиёсий воқеликнинг жамият аъзолари тафаккури тарзида маълум маънода акс этиши, этнопатологик ўзгаришлар бутун бир миллат тафаккури тарзида кузатилади, деб ҳулоса берилади¹.

Марксистик социализм идеаллари асосида иш юритувчи совет давлатининг қолхозлаштириш сиёсати бойларни, деҳқонларни, ҳатто болаларни ана шу сиёсатнинг тепасида турган амалдорлар томонидан эксплуатация қилиш ва инсон ҳуқуқларини топташнинг олий намунаси бўлди.

Совет тузумининг коллективлаштириш сиёсати мафкураси моҳиятида кишиларда манқурт дунёқарашини шакллантириш, қучли ҳокимиятнинг ҳар қандай ўйинларига бўйсунуш характерини тарбиялаш мақсади ётар эди. Бунинг оқибатида деярли маданият, инсоний қадрият, тарихий ўтмишини инкор этиб, жамиятнинг табиий шаклланиш тизими ҳосил қилган инсон ва жамият муносабатлари қонуниятларини инкор қиладиган маданият вужудга келди. Мазкур маданият инсонларнинг ахлоқий кўникма ва психологиясини ҳам ўзгартира борди. Қолхозчи учун қолхоздан ниманидир ўғирлаш, қимнидир ҳақиқа ҳиёнат қилиш уят бўлмади қолди. Меҳнатдан манфаатдорликнинг йўқлиги туфайли меҳнатсеварлик, меҳнатга ижодий

муносабат хусусиятлари йўқола борди. Бу ҳолат оилавий муносабатларда ҳам ўз ифодасини топди. Ўзбек оиласида бир неча асрлар ҳурмат, кадр-қиммат, эътибор ва эъзоз асосида шаклланиган эр ва хотин, ота-она ва фарзанд муносабатларига ҳам путур етди. Давлатдан, сиёсатдан қўрқиш иккиюзламачилик, тилёғламалик, лаганбардорлик иллатлари авж олди.

Иккинчи параграф «XX аср 30-йиллар иқтисодий таназзули ва миллий-ментал ўзгаришлар» деб номланган бўлиб, унда оммавий равишда сунъий ташкил этилган мушкул вазиятнинг инсонлар тафаккури тарзида асоратли натижалар яратиши, миллий ўзликка дахл қилувчи ўзгаришлар пайдо қилиши, унинг салбий ижтимоий-маънавий моҳияти ўрганилган. Ўтган асрнинг 33-34-йилларида юз берган очарчилик ҳодисаси шўро тузumi коллективлаштириш сиёсатининг мудҳиш оқибати бўлиб, ушбу сиёсат ҳақидаги тадқиқотлар, мантикий ҳулоса, респондентлар билан суҳбатлар уни халқни қўлидаги охириги бойлигини тортиб олишга қаратилганини ҳам кўрсатди.

Диссертант Ўзбекистон Марказий Давлат архивининг ана шу йилларга доир маълумотларини ўрганиб, бу даврдаги материаллар характери бир неча йўналишда туркумлашиши мумкин, деган ҳулосага келади. Булар: 1933-йилдан 1937-йилларгача қулоқ қилинганлар алфавит рўйхати; маккажўхори ва дон топириш ишлари бўйича қолхозларда олиб борилаётган ҳисоботлар; ҳар бир йиллар учун олиб борилган хусусий амнистиялар рўйхати; 1933, 1934, 1935 - йилларда сунъий равишда уюштирилган социалистик мусобақалар бўйича рўйхатлар¹. Тарихий ҳужжатлар йўналиши бир-биридан фарқли бўлиб кўринса-да, улар ўша даврдаги шўро сиёсатининг мантикий моҳиятини ҳамма томондан очиб беради. Ана шу йилларда бугдой етиштириш бўйича йўл қўйилган камчиликни тўлдириш учун зўр бериб маккажўхори етиштиришга ҳаракат қилинган барча вилоятларга тегишли ҳужжатларда ўз ифодасини топган. Хусусий амнистиялар бўйича маълумотлар ҳам 32-35-йилларда бошқа йилларга нисбатан анча кўп бўлса-да, улар қулоқ қилинганларга нисбатан озчиликни ташкил этади. Мамлакатнинг иқтисодий сиёсати фақатгина халқнинг охириги донини тортиб олишга қаратилмай, унинг қўлида қолган моддий бойлигини ҳам йиғиштириб олишга мўлжалланди. «Оғзаки тарих» натижалари Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудларида ҳукумат томонидан аҳоли қўлидаги қимматбаҳо бойликларни ун ёки бугдойга алишиш мумкин бўлган «будка»лар ташкил этилгани ҳақида маълумот беради.

Ўзбекистонда очарчиликдан қаттиқ азият чеккан ҳудуд Фарғона водийси бўлиб, очарчилик йилларида жуда кўп қурбонлар берилганининг сабаби мевазор боғларнинг пилла ёки пахтани қуритиш учун кесиб юборилгани эди. Шунинг учун ҳам бу ҳудудда одамлар нобуд бўлмаслик учун

¹ Қаранг: Семке В.Я., Бохан Н.А., Галактионов О.К. Очерки этнопсихологии и этнопсихотерапии. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. 17-с.

¹ ЎзР Марказий Давлат Архиви. Ф-86, О-10, ед.хр.111. Алфавитная книга кулаков за 1932-33 годов; ЎзР Марказий Давлат Архиви. Ф-86, О-10, ед.хр.603. Алфавитная книга кулаков за 1934 год. Ф-86, О-10, ед.хр.862. Алфавит кулаков дел за 1935-36 год; ЎзР Марказий Давлат Архиви. Ф-86, О-10, ед.хр.243. Протоколы горсоветов и райисполкомов Ферганской долины; ЎзР Марказий Давлат Архиви. Ф-86, О-10, ед.хр.846-848, 1508. Комиссия по применению частной амнистии; ЎзР Марказий Давлат Архиви. Ф-86, О-10, ед.хр.210-213. Материалы по проведению конкурса наилучший сельсовет.

ўз фарзандларини сотиб юборганлар, ёки бутдой, унга алишган ҳолатлар ҳақидаги хотиралар деярли барча суҳбатларда учрайди.

Ўз тизимида инсоннинг табиатидан, фарзандидан, бойлигидан маҳрум бўлишига мажбур қилган сиёсат менталитетда нафсонияти ва инсонийлик шаъни учун курашишни эмас, оддийгина инстинктив ҳолат бўлган жонининг омонлиги, тинчлиги, тўқлигини таъминлаш учун интилиш хусусиятини пайдо қилди.

Мазкур параграф бўйича тадқиқот натижалари ушбу хулосага олиб келди: Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларининг бузилиши, иш кучидан керагидан ортик фойдаланиш, аёлларни, ёш болалар меҳнатини эксплуатация қилиш ана шу йилларда кенг авж олган. Барча ҳудудлардаги дала тадқиқоти материалларида ҳосилни йиғиш ва дала ишлари учун эмизикли ҳамда ҳомилдор аёллар меҳнатидан фойдаланиш, бўйинсунилмаганда, жисмоний талофот етказиб ишлашга мажбур қилиш ҳодисалари бўлган. Миллат хотирасидаги очарчилик даҳшатлари, иложсизлик ва ҳимоясизлик миллий тафаккурда давлатга бўлган нафрат, ғараз ва ишончсизлик характерини шакллантирди.

Учинчи параграф «Тоталитар тузум қатағонлари ва миллий демократик тафаккурнинг деструктив шаклланиши» деб номланган. Унда миллат зиёлиларининг жисмоний ва маънавий қатағони, тоталитар сиёсий жараёнларнинг миллий тафаккурда деструктив ўзгаришлар ҳосил қилиш хусусиятлари эмпирик материаллар асосида таҳлил этилган, назарий хулосалар чиқарилган.

Қатағон сиёсати бир асрга бормаи умр кўрган совет тузумида даврий равишда бир неча марта ўтказилган бўлса, ўрта ҳисобда кетма-кет дунё юзини кўрган уч-тўрт авлоднинг энг салоҳиятли, фикрли, ақлли фарзандларини жисмонан йўқ қилди. Коммунистик мафкура сиёсатида тарихни шахслар эмас, халқ яратади, деган тезис илгари сурилганидек, халқлар, миллатлар тарихини яратадиган шахслар йўқ қилиниб, тарих фикрсиз омма ихтиёрига топширилди.

Диссертант совет даври қатағонлари бўйича нашр этилган мақолалар, илмий-оммавий материалларни ўрганар экан, уларда бу даврга берилган икки хил қарашни аниқлайди. Биринчи нуқтаи назарда совет сиёсатида қатағонлар Сталин шахси билан кириб келган ва шахсан унинг ташаббуси деб қаралади. Иккинчи хил характердаги қарашларда эса қатағон сиёсати совет даври диктатура тузумининг табиатида бор эди, деган фикр илгари сурилади¹.

1931 йилнинг якуни бўйича бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР адлия халқ комиссарлиги съездида «пахта ишлари» бўйича 1930 йилда 2941 шахс, 1931 йилда 3846 шахс жиноий жавобгарликка тортилганлиги эълон қилинди. Ўша маълумотларда «пахта ишлари» бўйича 1930 йилда судланган шахсларнинг 74,0%, 1931 йилда судланган шахсларнинг 65,0% «қулоқ»лар (яъни самарали иқтисодий фаолият ташкил этган деҳқонлар), 1930 йилда 10,0%, 1931 йилда 11,0ни ўрта ҳол деҳқонлар, 9,0% 1930 йилда, 40%ни 1931 йилда камбағал

деҳқонлар ташкил этганди¹ ва ҳар йили шу асосда судланган шахсларнинг сони мунтазам равишда 3 мингга ташкил қилди.

Худди шундай ҳуқуқий амалиётни ғалла етиштириш соҳасида ҳам кузатиш мумкин эди. Жумладан, 1934 йилнинг ғалла мавсумида 700 га яқин киши турли айблар билан жиноий жавобгарликка тортилди. Буларнинг ҳар учинчисини камбағал деҳқонлар, ҳар бешинчисини «қулоқ»лар ташкил этганди. Судланганларнинг ҳар учинчиси советларнинг коллективлаштириш сиёсатида хизмат қилган колхозчилар эди². Бундан ташқари 20-йиллар Ўзбекистондаги ер-сув ислоҳоти, НЭП, коллективлаштириш даврида Ўзбекистондан ташқарига 56 минг оила, деярли 300 мингга яқин киши кўчириб юборилган³.

Юртимизда 1937-53 йиллар давомида давлатга қарши ҳаракатлар ва миллатчилик тамғаси остида 18 652 та одам қатағон қилинган бўлса, улардан 6038 таси отувга ҳукм қилинган ва аксарият ҳолатларда ҳукм эълон қилингунга қадар отув амалга оширилган⁴. 1983-1989 йилларда Ўзбекистонда пахта иши деб аталган ишлар бўйича 4,5 мингга яқин киши жавобгарликка тортилган ва ҳукм қилинган⁵.

Бу даврий қатағонлар ҳақида муаллиф таҳлилни умумлаштирар экан, қатағон қилишга интилиш совет тоталитар тузумининг табиатида бор, деган иккинчи хил нуқтаи назарни эътироф этади. Миллат зиёлиларини йўқ қилишга ҳаракат оммавий равишда 1937-йилларда бошланган бўлса-да, унинг тайёргарлиги 1918 йилдан бошлангани тадқиқот ишида илмий манбалар асосида очиқ берилади.

Хулоса қилиб айтганда, совет тузумининг расмий равишда 1917 йилдан 1991 йилгача амал қилиш даврида уч марта амалга оширилган қатағонлар уч авлод тафаккури тарзида регрессив ўзгаришлар ҳосил қилди. Бир аср давомида даврий равишда уюштирилиб турилган қатағонлар миллий менталитетда келажакка ишончсизлик, конформизм, мутелик, ҳар қандай зўравонликларга кўниш ҳислатларининг юзага келишига сабаб бўлди. Миллий тафаккурда давлатни зўравонлик аппарати, сиёсатни найрангбозлик деб тушуниш, яқин кишиларидан ҳадиксираш, ўз-ўзига ишончсизлик, умидсизлик кайфияти ҳамда иррационаллик кучайди. Тоталитар тузумда доимий равишда инсон ҳуқуқларининг бузилиши ҳолати ўзбек менталитетида сиёсатдан бегоналашув, давлатдан кўркиш, суд ва ҳуқуқ тизимига зўравонлик манбаи деб қараб, уларга нисбатан ишончсизлик ҳиссининг шаклланишига олиб келди.

Учинчи бобнинг тўртинчи параграфи «Совет даври дин сиёсатининг ментал ўзгаришларга таъсирини муқаддас қадамжо ва зиёратхоналар мисолидаги таҳлили» деб номланган. Ўзбек миллий маънавий

¹ ЎзР МДА, Ф. 904, рўйхат 9, йиғма жилд 242. 133-варақ.

² ЎзР МДА, Ф. 904, рўйхат 9, йиғма жилд 281. 31-варақ.

³ Исхаков Ф. Об истории: объективно и честно // Правда Востока, - 1993. - 3 авг.

⁴ Хасанов Б.В. Репрессии против интеллигенции Узбекистана в 20-30-е годы и их последствия // Ўзбекистон тарихи. 2000. - №1-2.; Ишанходжаева З.Р. К вопросу о влиянии репрессивных акций тоталитарной системы на культурно-духовную жизнь Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. 2002. - №5.

⁵ Полвонода А.А., Абдумажидов Ф.А. ва б. Ўзбекистонда суд ҳокимияти: ислохотлар даври. -Тошкент: Алолат, 2002. 11-б.

¹ Куртуа С., Верт Н. Панине Ж. Черная книга коммунизма. - М.: Транзиткнига. - 1999. - 360 с.; Кан А.С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР. Отечественная история. -2003. - №1.

кадриятларининг таянч устунларидан бири бўлган муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳларнинг ментал тафаккур шаклланишига таъсири ҳам алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўзбек менталитети XX аср тарихий шаклланиш илдиэларини очиб беришда муҳим ўрин тутди. Миллий характернинг шаклланишида муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар билан боғлиқ тарбия омиллари: урф-одатлар, анъаналар, иримлар ҳақидаги дала тадқиқоти материаллари кўплаб учрайди. Ислон динининг синкретик, толерант характери ҳақидаги назариялар айнан муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳларга нисбатан шаклланган урф-одат, анъана, иримларда ўзининг амалий исботини топади. Мазкур параграфда муаллиф ўзбек халқи тарихий шаклланиш жараёнида ислон омили ва унда қадрият мақомини олган муқаддас қадамжоларнинг родини таҳлил этар экан, совет тузуми даври диний дунёқараш шаклланишидаги регресс даври ҳисобланади, деган хулосани беради.

Ўзбекларнинг турмуш тарзида мавжуд бўлган дин шакллариининг моддий элементларини муқаддас қадамжой ва зиёратгоҳларнинг таркибий жиҳатларида мавжудлиги, маънавий элементлар эса урф-одат ва анъаналарда намоён бўлиши ўзбек менталитетида минг йиллар давомида шаклланган кўникмаларнинг ижтимоий-психологик илдиэларини очиб беради. Шунингдек, ўзбек менталитетида анъанавий ҳаёт тарзи таъсирида етакчи ўрин касб этган иррационал дунёқараш шаклланиши тарихий илдиэлари ҳам кўпроқ руҳларга, муқаддасликка сиғиниш маросимларининг минг йиллик тарихлари билан боғлиқдир.

Совет даври дин сиёсатининг менталитет ўзгаришларига таъсирини муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар мисолидаги таҳлилинн бир неча илмий лойиҳалар асосида ўрганиш шунн кўрсатдики, ўтган асрнинг 70- 80- йилларига қадар кўпгина зиёратгоҳларда макбаралар, ҳонақоҳлар пахта ёки пилла қуриши, сақлаш ёки бирор цех, фабрика фаолияти учун фойдаланилган бинога айлантирилган. Аҳолига диний маросим ва байрамларни ўтказиш, диний этиқоднинг амалий ифодаси бўлган анъана ва расм-русумлар таъқиқлаб қўйилган. Бу эса миллий тафаккурни асрлар давомида шаклланиб келган диний дунёқараш, этиқод илдиэларидан узиб қўйилишига олиб келди. Ўтган асрнинг 30-йилларига келиб маърифатли мусулмон руҳонийларининг аксарияти чет давлатларга қочиб кетди ёки жисмонан йўқ қилинди. 30-йилларнинг охирига келиб Ўзбекистонда барча диний ўқув муассасалари ва мачитлар ёпилди¹. «Мусулмонликдан оғиш»нинг келиб чиқиши ўзбек социумида динсизликнигина эмас, динга қарши атеистик руҳни ҳам шакллантирди. Дини ва миллий нафсонияти бўлмаган социум маънавиятида эса, манкуртлик, бировнинг ҳақидан кўркмаслик, тилёғламалик, мунофиқлик сифатлари пайдо бўла бошлади.

Мазкур бобда совет даври тоталитар сиёсатининг миллий ментал тафаккур тарзига таъсирини атрофлича таҳлил этишга ҳаракат қилинди ва қуйидаги хулосаларга келинди:

- Шўро тузуми Чор Россияси мустамлака сиёсатининг давомчиси бўлиб, мустамлака ҳосил қилишда ўзининг стратегия ва тактикаларига эга

эди. Ана шулардан бу сиёсат учун муҳими тоталитар тузумнинг миллатларнинг ўзлиги, озодлиги ва истикболи учун катта тўсиқ бўладиган маънавий тизимини ишлаб чиқишдан иборат бўлди.

- Тоталитаризм иқтисодий-сиёсий тизими охир-оқибатда миллий тафаккур тарзининг тубдан ўзгаришига, унда сиёсатдан бегоналашув, кўрқув, ҳар қандай сиёсий ва иқтисодий найрангларга кўр-кўрона тобе бўлиш хусусиятларини ҳосил қилишга хизмат қилди. Бу ўтган аср бошларидаги коллективлаштириш, очарчилик натижасида ўзининг салбий ифодасини топди.

- Ўтган асрнинг совет даври ўзбек миллий тафаккур тарзида азалий қадриятлар, миллий анъаналар, миллий маънавият уйғунлигида шаклланиб келган ментал салоҳиятнинг қашшоқлашига, унда мавжуд ижобий сифатларга путур етишига олиб келди. Миллий менталитетда маргиналлик, бокимандалик, лаганбардорлик, худудпарастлик иллатлари пайдо бўла бошлади.

- Тоталитар сиёсат миллатнинг нафақат ўзлиги ва илдиэларига, балки этиқодининг таянч устунн бўлган диний қадриятларга ҳам дахл эта бошлаши туфайли ўзбек халқининг миллий ва маънавий тарихи, анъаналари билан чамбарчас боғлиқликда шаклланган диний урф-одатлари чеклаб қўйилди. Ислон дини шаклланиши тарихи билан боғлиқ маданий мерос, обидалар харобага айлантирилди. Миллий менталитетда дин билан боғлиқ шуурий дунёқараш олиб борилган сиёсат натижасида рационал илдиэлардан узиб қўйилди.

Тўртинчи боб «Истиклол даври менталитети: миллий ғоя ва демократик тафаккур» деб номланган. Биринчи параграфда замонавий дунё тараккиётига интеграциялашув, умуминсоний тараккиёт билан уйғунликда ривожланишга асос бўладиган ўзбек халқининг ҳуқуқий ва иқтисодий ривожланишига онд ментал салоҳияти ҳақида фикр юритилади. Ушбу параграф «Истиклол йилларида ҳуқуқий онг ва толерантликни шакллантириш жараёни» деб номланган.

Миллатнинг ментал дастури ўзида мавжуд бўлган тарихий хотира, қадриятий муносабатлар, илмий, иқтисодий, маънавий жиҳатдан салоҳиятни ифодалайди. Шу билан бирга у ўз-ўзини сақлаб қолиш ва миллий идентификацияга интилиш хусусияти билан ҳам қадрлидир. Ментал дастур фақат маънавий ва маърифий соҳада эмас, миллатнинг келажати ва фаровонлигини хал қилувчи иқтисод, қолаверса ҳуқуқ соҳаларида ҳам асосий роль ўйнайди. Қолаверса, менталитетга баҳо берилганда асосий мезонлардан бири сифатида миллатнинг ҳуқуқий ҳамда иқтисодий даражаси муҳим ўрин тутди. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан амалга оширилиши бошланган ислохотларнинг ўзбек модели асосида давлат ва иқтисодиётни қайта қуриш, очик ташқи сиёсатга эга бўлган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролар жамиятини қуриш ётар эди. Лекин миллий мустақилликка эришилгандан сўнг ҳуқуқий ва иқтисодий ислохотларни амалиётга жорий этишда ўзбек халқи тарихида XVII асрлардан сўнг кечган таназзул даври ва миллий мустақиллик давригача ҳукм сурган шўролар тузумининг тоталитар мафқурасининг миллий менталитетда из қолдирган салбий таъсирлари етарли даражада тўсиқ бўлди. Ўзбекистон иқтисодий тизим соҳасида умумжаҳон

¹ Ислам в Евразии / Под ред. Иордан М.В. - М.: Политика, 2001. 339-с.

тараккиётига интеграциялашувида бозор тизимининг қонуний жараёнлари ҳам маълум муддат амал қилди. Буларга қуйидагилар қиради: бозор тизимида миллий бойлик тенг тақсимланмайди, фуқаролар турмуш тарзида тенгсизлик вужудга келади, уларнинг барчасини иш билан таъминлашга имкон бўлмайди, инфляция юзага келади, бу фуқароларнинг асосий қисмини бир ойда топган маблағини бир зумда сарфлашга мажбур қилади. Бунинг натижасида эса, пулларни сақлаш ва инвестиция функцияси қисқаради, иқтисодий ҳолат тарақшлаб боради. Бозор тизимига ўтиш жараёнида бу инкор этиб бўлмайдиган ҳолат, лекин бозордаги талаб ва таклифнинг мувозанат ҳолатининг донмий мавжудлиги унинг либераллигини таъминлайди, мамлакатда иқтисодиёт, ҳуқуқ ва сиёсат бир йўналишда ислохот қилинганда, аҳолининг ночор катламиши ҳимоя қилувчи, уларни ҳуқуқий ҳимояга олувчи социал институтлар, меҳнат биржалари турли воситачи ташкилотларнинг ташкил топиши фуқаролик жамиятининг элементларидир.

Шу билан бирга дунёдаги глобаллашув жараёни оқимлари иқтисодий соҳада спонтанлиқни вужудга келтира олиш хусусиятини ҳам намоён қилди. XX аср охирида бутун дунёда феноменга айланган меҳнат миграцияси Ўзбекистон аҳолисини ҳам четлаб ўтмади. Расмий маълумотларга кўра охириги 2006 йилда 105,1 минг фуқаро, 2007 йилнинг биринчи ярмида 670,7 минг, ушбу йилнинг охирига қадар эса, 1 млн. яқин Ўзбекистон фуқароси ташқи меҳнат миграциясида иштирок этган¹. Диссертацияда меҳнат миграцияси феномени ривожланаётган давлатларга ҳос хусусият эканлиги ҳақидаги замонавий қарашлар таҳлил этилган ва миграцион жараёнларнинг миллий менталитетни шакллантиришдаги прогрессив ва регрессив таъсири ўрганилган.

Ушбу параграфда, шунингдек, ҳуқуқий ва иқтисодий механизмнинг ўзаро боғлиқ томонлари таҳлил этилади ва бунда фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги Ўзбекистонда асосий ҳуқуқий тамойил моноцентризмга қаратилгани, яъни ҳамма нарса инсон манфаатлари ва фаровонлиги учун хизмат қилиши қонунияти очиб берилган. Ҳуқуқий тизимда фуқароларнинг эркинлиги, тенглиги ва мустақиллиги таъминлангани ва бу ҳолат жаҳон ҳуқуқий фанлар йўналишида субъектив ҳуқуқ устуворлиги сифатида белгиланиши кўрсатиб берилган.

Муаллиф ҳуқуқий ва иқтисодий ислохотларнинг истиқлол давридаги миллий ментал шаклланишларга таъсирини таҳлил эта туриб, ўзбек менталитети мустақиллик давридаги бозор ислохотларида ўзининг ижобий сифатларини кўрсата олди, деган хулосага келади. Хусусий сектор ривожлантирилиши, банк тизимининг такомиллашиши, қимматбаҳо қозғоқ бозори кенгайиши, социал хизмат бозори шаклланиши ва бошқа иқтисодий ислохотлар замонавий иқтисодий интеграцияда, менталитетда ижобий кўникмалар ҳосил қилгани ўрганилган. Буларда эса халқимизнинг янги мафқурани қабул қилишдаги толерантлик қобилияти, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда лаёқати ва ҳуқуқий тафаккурини такомиллаштиришдаги интилиши намоён бўлгани атрофлича очиб берилган.

¹ Зайончковская Ж.А. Миграция населения из стран Центральной Азии. В книге: Трудовая миграция в Республике Узбекистан: Социальные, правовые и гендерные аспекты / Отв. ред. Е.В. Абдуллаев. - Ташкент: Программа развития ООН в Узбекистане, 2008. 13-с.

Иккинчи параграф «Миллий менталитетда демократик тафаккурни такомиллаштиришда оммавий ахборот воситаларининг ўрни» деб номланади. ОАВ тўртинчи ҳокимият мақомига эга бўлиши билан бирга жамоатчилик фикрига таъсир кўрсатишнинг фаол шакллари билан бирга. Ушбу параграфда истиқлол йилларида юртимизда ОАВнинг жамиятдаги фаолиятига алоҳида эътибор берилгани ва идеологик восита сифатида унумли фойдаланилганлиги таҳлил этилади. Бугунги кунда юртимизда 947 та босма туридаги ОАВ, шу жумладан: 694 та газета, 235 та журнал, 18 та ахборотнома-бюллетень нашрлари мавжуд. Электрон кўринишдаги ОАВ сони 78 та бўлиб, телеканаллар 60 та, радиоканаллар 18 тани ташкил этади. ОАВ агентликлари эса 4 та¹.

Ушбу параграфда телевидениенинг тарбиявий восита сифатида маънавий жиҳатдан етук ёш авлодни шакллантириш, уни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялаш, ёшлар қалбига инсонпарварлик ва одабийлик фазилатларини пайванд қилиш, дунёқарашида прогрессив тафаккур шаклини ҳосил қилиш сингари вазифаларни ҳам қамраб олгани ҳақидаги социологик сўров натижалари ва эмпирик материаллар ўрганилган. Ўзбекистон телевидениесида янги замон руҳини кўрсата оладиган, миллатни эркин фикрлашга, мавжуд муаммо ва камчиликларни дадил айта олишга ўргатадиган кўрсатувлар пайдо бўлди. Айниқса ЎзТВ Ёшлар телеканалда намоёиш этилган ва этилаётган Раҳмон Кўчкорнинг «Хайрат», Эшқобил Шукрнинг «Бир пиёла чой устида», Ойбек Вейсал ўғлининг «Ракурс», Иброҳим Ҳаққулнинг «Ғазал соғинчи», Матлуба Сафарованинг «Оҳанрабо» кўрсатувлари, Элмира Раҳматуллаеванинг «Оила тилсими» баъзи-бирлари ҳозирда давом этмаётганидан қатъи назар, мафқуравий жараёнда миллий тафаккурни бойитувчи, ўзлик, нафсоният ва масъулият ҳиссини ҳосил қилувчи босқич бўлди. Бунга 2006 йилдан бери экранга чиққан «Оддий ҳақиқатлар», «50га 50» кўрсатувларини ҳам мисол қилиш мумкин.

Диссертацияда кўрсатувларни янги замонавий компьютер технологиялари билан жиҳозлаш, замон руҳига монанд суръат ва шиддатни сақлаган ҳолда, уларнинг мазмунига миллий қадриятлар, ўзбек халқининг асрлар давомида шаклланган аъёналарини сингдириш масалалари ҳам асосий вазифа қилиб белгилангани таҳлил этилган.

Давр қаҳрамонини яратиш йўлида ғоявий-бадний жиҳатдан катта тажриба эгалланди. Телевидение янги технологиялар ижодкорлар томонидан поғонама-поғона эгалланиб борадиган мураккаб ижодий жараёнлар билан такомиллаша борадиган, мамлакат, миллат равақати, келажаги йўлида фойдаланиладиган жуда катта миллий бойлик эканлигини намоён этди.

Учинчи параграф «Ёшларда демократик тафаккур шаклланиши масалалари» деб номланган. Кейинги ўн беш йил вақт давомидаги бутун Марказий Осиё давлатлари қатори Ўзбекистонда ҳам миллий ўзликни англаш ва миллий истиқлол тамойилларининг шаклланиши жараёнида яхши маънодаги сиёсий ва маънавий ислохотлар билан бирга баъзи нотекисликлар ва нотинч тўлқинлар ҳам бўлиб ўтди. Бу бир томондан Ўзбекистондаги

¹ Матбуот конференцияси материаллари // ОАВ, нашриётлар ва матбаа корхоналари фаолиятида қонунийлик талабларига риоя этилиши тўғрисида. - Тошкент, 2008. 15 ноябрь.

демократик интеграцион жараёнга салбий экстремистик кучлар муносабатининг ҳаётӣй принциплари ва қарашлари шаклланиб улгурмаган ёшларга таъсирида ҳам кўринди. Ўзбекистоннинг 60% дан ортиқ аҳолисини 29 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. Улардан 486105 минги 16 дан 24 ёшгача бўлган ёшлар, 743358 минги 25 дан 29 ёшгача бўлган ёшлардан иборат¹.

Тадқиқот натижалари ёшларнинг ижтимоӣй фаоллиги ва толерантлигини аниқлашда, уларнинг сиёсий онги даражасини, маърифат ва маънавиятга муносабатини ўрганишда ҳам маълум хулосаларни беради. Шу билан бирга социологик сўров натижалари ёшлар демократик тафаккур тарзини шаклланишидаги муаммоларни ҳам намоён қилди. «Сиёсий ўзгаришлар халқ толерантлигига қандай таъсир қилади», дейилган саволга: худбинлик асосидаги сиёсий ўзгаришлар бағрикенгликка зид ҳисобланади, деган жавоб вариантини ўттиз фоиз ёшлар белгиланган бўлса, умуминсоний тамойилларга қурилган сиёсий ўзгаришлар бағрикенгликка ижобий таъсир кўрсатади, деган жавоб вариантини ўттиз уч фоиз респондент белгиланган. Лекин бу тадқиқот натижалари фоизлар нисбатида кўриниб турганидек, ёшларнинг бундай сиёсий таъсир масаласини тушунишда кескин фарқ кўринмайди. Бу эса ёшларнинг сиёсий билимини оширишда мафкура соҳасида тегишли ишларни амалга оширишга эҳтиёж борлигини белгилайди.

Тўртинчи параграф «**Миллий менталитетда демократик тафаккурни такомиллаштиришнинг мафкуравий воситалари**» деб номланган. Ўзбек менталитетини учта бир-бирини ташкил этувчи, бир вақтнинг ўзида давр нуқтаи назаридан ҳам босқич сифатида, ҳам ташкилий қисм сифатида тўлдирувчи характерли хусусиятларга ажратиш мумкин. Бундай туркумлаштириш ўзбек менталитетиде демократик тафаккурни такомиллаштирувчи мафкуравий услублар, йўналишлар, кўрсатмалар ишлаб чиқишда ёрдам беради. 1. Ўзбек менталитетининг умумий қиёфаси. 2. Ўзбек менталитетининг XX асрда совет сиёсати таъсирида деструктив ўзгаришлар ҳосил қилган кўриниши. 3. Ўзбек менталитетининг миллий истиклол давридан кейин ҳаётбахш ўзгаришларни касб эта бошлаган, прогрессив хусусиятлар ҳосил қила бошлаган даври.

Иерархия ва коллективизм ҳисси кучли бўлган жамиятда аънавийликка интилиш ҳисси устувордир. Шунингдек, иерархия ва коллективизм жамият аъзоларини ўз-ўзини назорат қилиш, ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатига бошқаларнинг назари билан баҳо бериш характерини шакллантиради. Бу ўзбекларда уят, андиша, ҳаё, ибод, нафсоният, шахсият туйғуларининг кучлилигига асос бўлган фактор. Қолаверса, ўзбек социумида маҳалла каби аънавий социал институтнинг асрлар давомида такомиллашиб, шаклланиб келганида ҳам ана шу табиий асос роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам ушбу параграфда мафкуравий механизмларни ишлаб чиқишда маҳалланинг ўрнига алоҳида эътибор берилган.

XX аср ўзбегининг объектив қиёфаси 60-70- йиллар адабиётида шакллана борди. Пахтакор деҳқон образи содда, захматкаш ўзбек халқининг рамзий тасвирига, халқ характерини белгиловчи стереотипга айланганини

таъкидлаш жоиз. Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом», «Отамдан қолган далалар», «Момо ер кўшиги» асарларида ҳам ўзбек адабиётида миллий қиёфани ёритишда ўзига хос услуб ва йўналиш яратган ҳодиса, деб аташ мумкин. Унда совет тузуми таъсир қилган экологик муҳит, миллий кадриятларнинг йўқолиши, миллий характер фожияси ўз ифодасини топган.

Ушбу параграфда шу кунгача шаклланган миллий характердаги барча ижобий ва деструктив жиҳатлар таҳлил қилинар экан, ўзбек миллий менталитетиде демократик дунёқарашни такомиллаштиришда аънавий тизимнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган демократик тамойилларини янада жонлаштириш, унинг таъсир механизмлари ва тарбия воситаларидан фойдаланиш, демократик жараёнларни табиий, жамиятни миллий хусусиятларига мос равишда амалга оширилишига восита бўлади, деган фикр билдирилган.

Тўртинчи бобнинг бешинчи параграфи «**Демократик тафаккур-ўзлиқни англаш ва истикбол воситаси**» деб номланган. Миллий менталитетда диний, маиший, маданий, сиёсий, илмий онг - тафаккур тарзи қанчалик тарихий шаклланган кўринишларга, маълум маънода, системалашган ва ижтимоӣй-сиёсий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлса, демократик тафаккур ҳам шундай характерга эгадир. Унинг дунёқарашда мавжудлиги даражаси, шакли миллат яшаб ўтган тарих, ҳудудий шароит, маданий-маърифий омилларга боғлиқдир. Жамиятда кадриятларнинг амал қилиш ва ўзгариши диалектикасида маълум динамик, қонуний янгиланиш вазиятлари бўлгани каби, тузумлар алмашинувида ҳам тафаккур ўзгариши, ундаги ворисийлик, инкорни инкор, микдор ўзгаришлардан сифат ўзгаришларга ўтиши қонуний даражада юзага келадиган ҳодисадир. Тарих аксиологик тушунилганда, ўтмишдаги кадриятлар билан боғлиқ ўзгаришларни, тарихий ривожланиш босқичларига хос кадрият тизимларининг шаклланиши, амал қилиши, ўрин алмашинуви, бундаги инкор ва ворислик диалектикасини тавсифлаш осонлашади¹.

Худди шу йўналишда тарихни тафаккур тараққиёти контекстида таҳлил этиш ҳам ментал ўзгаришлар диалектикаси ва қонуниятини тизимли ҳолда тушунишга, демократик тараққиёт ҳосиласи бўлган демократик тафаккур тушунчасини тавсифлаш учун муайян воситадир. Мазкур тадқиқот ишида муаллиф ушбу тушунчанинг таърифини имкон даражада тўлақонли шакллантиришга ва илмий муомалага олиб киришга ҳаракат қилган: демократик тафаккур инсоннинг давлат, сиёсат, социал институтлар фаолиятга, ижтимоӣй-сиёсий жараёнларга жамиятнинг адолат, тенглик, озодлик каби гуманистик тамойиллар ва тушунчаларини англаган ҳолда ёндашиш, уларга шу нуқтан назардан баҳо бера олиш қобилияти, бу жараёнларни англаш ва ҳаёт кечиришига асос бўладиган фикрлар тизимидир. Шунингдек, демократик тафаккур субъектни, фуқарони олиб борилаётган демократик ислохотларни идрок этиш, уларда қатнашиш, турли тарғибот ва ташвиқотлар моҳиятини инсон кадр-қиммати, озодлиги, тенглиги ва фаровонлиги тамойиллари асосида

¹ ЎзР Давлат статистик қўмитасининг 2006 йил май ойида олинган маълумотларига асосан берилди.

¹ Назаров К.Н. Кадриятлар фалсафаси (аксиология). -Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти. 2004. 192-б.

фарқлай олиш кўникмаси, уни ушбу жараёнда йўналтирувчи маънавий воситадир. Унинг намоён бўлиш даражаси фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий онгига, жамиятнинг маънавий тараққиёт босқичига, давлат ва бошқарув органларига бўлган муносабатига, жамият ахборот тизимининг ҳоли ва эркинлигига мос фаолият юрита олишига боғлиқдир.

Ушбу таърифни барча демократияга интилаётган ёки ана шундай жамиятда яшаётган цивилизациялар тафаккур тарзи, даражаси учун умумий мезон сифатида қабул қилиш мумкин. Лекин бу таърифни ташкилий томонларини акс эттирадиган жиҳатлар, уларга олиб борадиган кўникма ва хусусиятлар ўзининг бир-биридан фарқ қиладиган тарихий ва ижтимоий сифатларига эга бўлиши табиий. Шу билан бирга, уларни бирлаштириб турувчи сифат демократик тараққиётда унга мос тафаккур омилларнинг етакчи мезон эканлигидир.

Давлатимиз сиёсатида юз бераётган ўзгаришларга ижодий ёндашиб, унда энг аввало миллий характер, тарих ва салоҳиятга асосланиб ҳулосалар чиқариш, менталитетда демократик тафаккур элементларининг шаклланишига, такомиллаштиришига ва энг асосийси бу хусусиятнинг ижтимоий ҳаёт соҳасида намоён бўлишига олиб келди. Халқимизнинг истиқлол даври менталитетида демократик хусусиятлар ҳосил бўлишининг бир нечта муҳим истиқболли жиҳатини кўрсатиш мумкин.

1. Халқимиз тафаккурида унинг ўтмиши ва бугунини боғловчи, келажак ҳаёт учун умид, истак, иштиёқ берувчи тарихий хотира шаклланди. Миллий ғояга асосланган давлат ва тараққиёт моделида тарихий хотиранинг шакллантирилиши энг асосий омиллардан бири сифатида кўрсатиб ўтилган. Тарихий хотира миллатни бир ҳудуд, тарих, жараён доирасида уйғунлаштира оладиган, ватанпарварлик, инсонпарварлик, бағрикенглик хусусиятларига, фаровонлик ва озодлик, инсон қадр-қиммати, миллий мустақиллик идеалларига ургу берадиган, келгусидаги саъй-ҳаракатларни мана шундай тамойиллар асосида йўналтира оладиган қудратли кучдир.

2. Юртимизда демократик жамиятга ҳос дунёқарашни шакллантиришга тамал тоши бўла оладиган иқтисодий, сиёсий, маданий, маърифий ҳаётни комплекс равишда қамраб олувчи тараққиёт стратегияси-ривожланишнинг ўзбек модели ишлаб чиқилди.

3. Ватандошларимиз менталитетида азалий қадрият ҳисобланмиш сабр-қаноат, тинчликпарварлик, иймон-этикод устуворлиги, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, яхшига интилиш, ёмондан тавба қилиш хусусиятлари қаторида демократик императивлар-адолатни қарор топтиришга интилиш, фикр ҳурлиги, бошқалар мулоҳазаларини ҳурмат қилган ҳолда ўз фикрида ҳам тура олиш фазилатлари маънавий қомолот ва миллий хусусият мақомини олди.

4. Кишиларимиз онги ва шуурида яхши ва ёмонни фарқлашда мулоҳазакорлик, кириб келаётган ёт ғояларга, сиёсий ва диний нисбат остидаги ташвиқотларга ҳушёрлик хусусиятлари муайян даражада шаклланди.

5. Сиёсий тизим асосини ташкил этувчи социал институтлар, маданий-маърифий сафарбарликни бажарувчи давлат ва подавлат

ташкilotлари, умуман маънавий ва маърифатга ўзини масъул деб билган зиёлилар фаолиятида ўзбек моделига асосланган демократик тараққиёт жараёнида, иқтисодий, сиёсий маънавий жиҳатдан ўз-ўзини ташкил этувчи такомиллаштишга уринишни кузатиш мумкин.

Миллий истиқлолга эришилган даврнинг муҳим ва нодир ютуқларидан яна бири виждон эркинлигига кенг йўл очилгани, давлат, жамият, сиёсат, жамоатчиликка бўлган муносабатда фикр эркинлигининг юзага келганидир. Очiq ва демократик жамиятнинг хусусиятларидан яна бири мулкчиликнинг вужудга келиши ҳам давримизнинг мусбат натижаларидир.

Миллий менталитет салоҳияти ва камчиликлари, унинг ҳаётини синовларга қарши тура олиш кучи ўтиш давларида яққолроқ намоён бўлди. Мазкур бобда тадқиқ этганимиз, истиқлол давридаги ислохотлар, миллий идентификация жараёнида ментал салоҳиятнинг намоён бўлиши, унда демократик тафаккурнинг такомиллаштириш хусусиятлари масалалари қуйидаги ҳулосаларга олиб келди.

- Ўзбек менталитетининг асрлар давомида шаклланган хусусиятлари истиқлол йилларида ҳуқуқий онг ва толерантликни шакллантириш жараёни, улар билан боғлиқ иқтисодий масалаларда ўзини анъанавийликка мойиллик табиатидан келиб чиқиб намоён қилди. Давлат сиёсатида ҳуқуқий ва иқтисодий ислохотларда халқимиз табиатини эътиборга олган ҳолда мафкуравий тадбирларни фаол қўллаган ҳолда ислохотлар ўтказилди, бу ислохотлар ўзининг самарали натижасига эга бўлди.

- Ғоявий кураш ҳар қачонгидан кескинлашган бугунги кунда ёшларда демократик тафаккур шаклланиш хусусиятлари, толерантлик, ижтимоий фаолликни ментал дастур орқали ўрганиш, унда диний дунёқарашнинг таъсир доирасини тўғри баҳолаш, бу соҳада етарли тадқиқот ва изланишлар олиб бориш муҳимлигини намоён этди. Бу жамият, миллат ва давлат келажиги, истиқболини ҳал қилувчи масала ҳисобланади.

- Мафкура соҳасида фуқаролар онгу тафаккури имкониятларида мавжуд бўлган демократик императивларга ҳаёт бахш этиш, ислохотларни табиий йўл билан амалга оширишда коммуникатив воситалардан унумли фойдаланиш, ёшлар сиёсатида ҳам миллий-маънавий, умуминсоний қадриятларни уйғунлаштирилган ҳолда тадбирлар ташкил этиш, анъанавий демократик тизимларга эътибор кучайиши мустабид тузумнинг тафаккур тарзида қолдирган асоратларига барҳам беришга озми-кўпми восита бўлди. Бу барча интилиш ва изланишлар менталитетда, содир бўлаётган иқтисодий, сиёсий, маънавий идентификацион жараёнларда дастлабки натижаларини кўрсата бошлади, менталитетнинг ўзгарувчан табиати намоён бўла бошлади.

- Тажриба шуни кўрсатдики, миллий менталитетда демократик тафаккур салоҳиятининг намоён бўлиши ижтимоий институтлар мафкуравий механизмнинг мақсад ва вазифаларига боғлиқдир. Ўзбек менталитетида демократик дунёқарашни такомиллаштиришда анъанавий тизимнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган демократик

тамоийилларини янада жонлаштириш, унинг таъсир механизмлари ва тарбия воситаларидан фойдаланиш ислохотлар жараёнини табиий, жамиятнинг миллий хусусиятларига мос равишда амалга оширилишига восита бўлади.

ХУЛОСА

Инсон тафаккури таракқиёти масалаларини ўз ижодларининг марказий муаммоси сифатида олиб қараган фалсафа тарихининг аксарият салафлари ижодида табиат, жамиятнинг таракқиёт қонунлари бўлгани каби, инсон, элат ва миллат тафаккурининг ҳам ўзига хос ривожланиш қонунияти мавжудлиги эътироф этилади. Шу маънода мувозанатнинг бузилиши, кескин ўзгаришлар табиат ва жамият муҳитида табиий ёки ижтимоий-сиёсий вазиятга ижобий ёки салбий таъсир этгани каби, фикр таракқиёти қонуниятида ҳам сиёсий бухрон, ҳодисалар омили ана шундай қўшилган ўзгаришлар билан қайд этилган. Ижтимоий фалсафа соҳасида қадрият мақомига эга бўлган бу нодир фикрлар қанчалик маълум ва баъзи ҳолларда эътибордан четда қолаётганидан қатъи назар, миллат ва миллий ўзлиқни англаш билан боғлиқ тадқиқотларда, сиёсий ҳаракат ва ғояларда улар тамал тоши сифатида ўз моҳиятини намоён этаверади.

Халқимизнинг миллий менталитет, демократик дунёқараши соҳасида ўтган бир ярим асрдан ортиқ тарихи ва келажагининг қиёсий таҳлилига бағишланган ушбу тадқиқотда Шарқ ва Ғарб фалсафий меросининг, ижтимоий-сиёсий ғоялари анъаналарининг ноёб хулосаларидан, йўналтирувчи фикрларидан имкон қадар фойдаланишга ҳаракат қилинди. Бунда Президентимиз асарлари, биз тадқиқ этаётган мавзуга доир фикр ва мулоҳазалари дастуриламал вазифасини ўтаганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Илмий изланиш натижалари қуйидаги хулосаларга олиб келди:

1. Ижтимоий-гуманитар фанларда, хусусан, ижтимоий фалсафа, маданий антропология, этнология ва тарих фанларида этнос, халқ, миллат тушунчаларига янги қараш ва ёндашувлар шаклланиб, уларда миллат ва давлатчилик назарияси бир-бирини тақозо қилувчи ташкилий омил сифатида юзага чиқиши, менталитет масаласини илмий объект сифатида ўрганишни тақозо этди. Бу муаммони эса барча методларни самарали татбиқ этиб, улардан синкретик услубда фойдаланилган ҳолда замонвий методологик маданият нуқтаи назаридан ҳал этиш мумкин. Методологик ёндашувни тўғри аниқлаш менталитетнинг ўтмишдан шаклланиб келган қирраларини таҳлил этиш ва унга бўлган стереотип муносабатларнинг тўғри-нотўғрилигини баҳолаш имконини беради.

2. Ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиши, сиёсий, иқтисодий, маънавий ўзгаришлар диалектикаси миллий ментал хусусиятларнинг эволюциясини, тарихий ривожланиш тенденцияларини алоҳида ўрганиш заруратини ҳосил қилди ва бу тадқиқот ўзбек менталитетида демократик тафаккур хусусиятлари ўзининг бой мазмуни, принципиал кўринишларида мавжуд бўлганини намоён этди.

3. XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб халқимиз ҳаётида амал қилган чоризм истилоси ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда мустамлаканинг

ўзига хос қиёфасини ҳосил қила бошлади. Бу сиёсатнинг маънавий ҳосиласи истилонинг маданий-маърифий соҳада ўлка ҳаётида содир қилган ўзгаришларидагина эмас, энг аввало маҳаллий халқнинг тафаккур тарзидаги ўзгаришларида намоён бўла бошлади. Мутелик, хўрлик ва миллий таҳқирга қарши ҳар қандай исённинг бўғилиши, миллий озодлик ҳаракатлари ва кўзгалонларнинг қонли йўл билан бостирилиши миллат дунёқарашида ижтимоий-сиёсий жараёнларга нисбатан салбий муносабатни ҳосил қилди.

4. Чор истилосининг мантикий давоми бўлган совет тузуми ҳам истило сиёсатини давом эттириб, барча мақсад ва ғояларни яқка ҳокимлик тузумини ўрнатишга, ўз тасарруфидаги давлатларнинг иқтисодиёти, сиёсатинигина эмас, тобе халқлар маънавияти, эътиқоди ва динини ҳам таъқиб этишга, дунёқараши ва тафаккурини ўзига хайрихоҳ равишда тарбиялашга қаратди. Бу мақсадга йўналтирилган жараёнда ўзбек халқи менталитетига хос бўлган баъзи азалий хусусиятларни йўқотиш, бунёдкорлик, ижодкорлик, тажрибадорлик фазилатлари сўниб, ўз тинчлигини ўйлаш, сиёсатга аралашмаслик, давлат органларидан кўркиш, ҳар қандай таҳқир ва шароитга кўниш хусусиятларини шакллантиришга ҳаракат қилинди.

5. Жамиятнинг ичдан емирилишига барча асосларни яратган совет империясининг тугаши маълум маънода тарих гилдирагининг орқага қайтишига, сунъий равишда яратилган «совет халқи» оиласининг зўрма-зўраки қоидалари барҳам топишига олиб келди. Инсоният жамиятининг улкан кашфиёти бўлмиш элат, халқ, миллат ҳодисаси янги давр, янги шароитда ўзининг барча ички қонуниятларини, салоҳиятини, имкониятларини табиий равишда изга тушира бошлади. Лекин ўтмишдаги узилишлар, ўтган юз йилдан кўпроқ давр мобайнидаги қонли империя сиёсатининг таъсири миллий мустақиллик мақомига эга бўлиб, миллий давлатчиликни қайтадан шакллантириш, миллий ўзлиқни англаш бўсағасида турган ўзбек халқининг янги ҳаётида нафақат иқтисод, сиёсат, балки миллий тафаккур билан боғлиқ бўлган катта муаммоларни ҳал этиш заруратини келтириб чиқарди. Ўз мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлабқ сиёсий барқарорлик ва иқтисодий фаровонлик масалаларига энг катта эътиборни берган давлат сиёсатида оз фурсатларда кишилар онгидаги ғоявий бўшлиқ билан боғлиқ масалаларга дуч келинди.

6. Халқимиз тарихида унинг ўтмишига нисбатан жуда катта бўлмаган, лекин тақдирида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган давр - ўзбек халқининг қайтадан тикланишига, миллат сифатида ўзлигини топишига сабаб бўлган миллий истиқдол даври жуда мураккаб, катта синов ва қийинчиликлар, тажриба даври бўлди. Лекин айнан ана шу вақт ичида халқимизнинг келажаги, миллий тафаккуридаги соғлом иммунитет, яратувчанлик фазилатига янги ҳаёт бағишланди. Бу миллат қадрининг тикланиши, халқаро миқёсда ўз ўрнига эга бўлиши, эътиқоди ва дини, маънавиятига монанд сиёсий таракқиёт йўлини топа олганида намоён бўлди. Президентимиз таъкидлагани каби: «Ўзбекистон мустақилликка эришган пайтдан бошлаб ўзи учун дунёвий ривожланиш ва фуқаролик жамияти барпо этиш йўлини аниқ белгилаб олди. Бу йўл демократия ва

эркинликнинг умумэтироф этилган тамойилларига асосланади. Айни пайтда бунда халқимизнинг тарихий, миллий ва маънавий қадриятлари ҳамда ўзига хос менталитети ҳам ҳисобга олинган. Айнан шу туфайли мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаш, иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатини таъминлаш ва кенг қўламли ислохотларни изчил амалга ошириш имконияти яратилди»¹.

Элат, халқ, миллат диалектикаси, тадрижий тараққиёт қонуларини ўрганиш шуни тасдиқладики, тафаккурнинг ривожланиш қонунияти, миллат дунёқараши ва унда демократик тафаккурнинг шаклланиши ҳодисаси ана шу мақсадга бўлган интилишга, давлат сиёсатидаги йўналишларнинг фуқаролар онгида, шуурида демократик тафаккур ҳосил қилишга бўлган ҳаракатига кўп жиҳатдан боғлиқ экан. Табиат инсонни қанчалик мукамал ва гўзал яратгани унинг жисмоний ва ақлий имкониятларида юз очади. Тарих шундан сабоқ берадики, ижтимоий вазият кишилиқ жамиятларига нечоғлиқ қийинчиликлар, урушлар, хунрезликлар, ёки глобал жамиятга хос бўлган бутун инсониятни қамрам олувчи муаммоларни берса, уларни ҳал қилиш учун шунчалик ижод, изланиш ва салоҳиятни ҳам бахш этган.

Юқоридаги ҳулосалардан келиб чиқиб, тадқиқотда жумладан куйидаги тавсиялар берилди.

1. 1997 йилда қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг ўн йилдан ортиқ тажрибаси Ватан тақдирига муносабат, маърифатга, ўз тақдири ва истиқболига муносабат таълим тизими ислохотлари орқали тезроқ сингдирилиши ва тезроқ кириб келиши имконлигини кўрсатди. Шу сабабли ҳам мактабгача, ўрта махсус ва олий таълим тизимида ёшларда демократик тафаккур шакллантирилишининг мафкуравий дастурларини ишлаб чиқиш лозим. Бу вазифа бир неча босқичдан иборат бўлиб, мактабгача таълим муассасаларида ватанпарварлик туйғусини алоҳида шакллантиришга қаратилган дастурлар, мактабларда демократия ҳақидаги дастлабки тасаввурларни шакллантиришга қаратилган дастурлар, олий таълим тизимида эса, инсон ҳуқуқлари, демократик тамойиллар ва умуминсоний тараққиёт интеграцияси тамойилларини пухта ўргатувчи дастурлар билан характерланади.

2. Оммавий ахборот воситаларининг жамият ҳаётидаги роли ва функциясида фойдаланган ҳолда миллий характер, миллий қадриятлардаги демократик салоҳиятни кўрсата олувчи, ёритиб берувчи дастурлар тайёрлаш, диний ва миллий дунёқараш уйғунлашган миллий тафаккур тарзини эътиборга олган ҳолда ислом қадриятларидаги демократик тамойиллар ташвиқотида бағишланган кўрсатувлар уюштириш лозим.

3. Маҳаллаларда олиб борилган аксарият тадқиқотларда маҳалла фуқароларининг инсон ҳақ-ҳуқуқлари, оилавий можаролар, мулк ва ер

муносабатларига тегишли масалаларда маҳалла фуқаролар йиғинларига мурожаат қилишлари кузатилгани сабабли, маҳаллалар фуқаролари йиғини штати бирлигига маслаҳат ва кўрсатмалар берувчи маҳалла ҳуқуқшуноси иш ўрнини жорий этиш, даврий равишда маҳаллаларда инсон ҳуқуқлари ва демократлаштиришга оид оммавий маърифий тадбирларни ўтказиш лозим.

4. Нодавлат ташкилотларининг демократик жамият ривожидagi алоҳида ўрнини эътиборга олган ҳолда миллат ривож ва истиқболга хизмат қилувчи нодавлат мақомидаги илмий марказлар, ташкилотлар, хайрия фондлари фаолиятини жонлаштириш, уларнинг эркин рақобатини шакллантириш лозим.

5. Ўзбекистон интернет порталларида юртимиздаги демократик жараён ва муаммоларни акс эттирувчи сайтлар, мулоқот тизимлари ва газета органларини ташкил этиш лозим. Бу дастурлар чет эл оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистондаги демократик жараёнларга ғаразли муносабатда бўлаётган чиқишларга объектив жавоб бериш, таҳлил қилиш. ижтимоий фикрни нотўғри йўналишдан ҳимоя қилиш вазифасини ҳам ўз зиммасига олади.

6. Ўзбекистонда турли ёш, миллат, дин вакиллари контингентини эътиборга олган ҳолда демократик адабиётлар нашр этиш тизимини шакллантириш, демократик йўналишдаги тарғибот ва адабиётларга бағишланган нашриёт ташкил этиш лозим. Кейинчалик бу йўналишда рақобатдаги бошқа нашриётларнинг вужудга келиши демократик тизимнинг такомиллашишига хизмат қилиши назарда тутилади.

7. Совет даври тизимидаги миллий демократик тафаккурнинг деструктив шаклланишига таъсир қилган сиёсатни объектив кўрсатувчи ижтимоий-гуманитар йўналишдаги Давлат илмий дастурлари, лойиҳалар ишлаб чиқиш, тарихий фактлар, статистик маълумотлар, кино-фото ҳужжатларнинг алоҳида шу мавзуга бағишланган инфорацион базасини шакллантириш лозим. Ижтимоий фикрда совет даврида демократик тафаккурнинг сунъий бўйилгани ҳақида тасаввур ва фикр уйғотиш бу каби ментал касалликдан холи бўлишнинг биринчи тадбиридир.

8. Жаҳонда мавжуд бўлган энг кучли миллий мафкуралардаги миллий тараққиёт учун сармоя фондлари ташкил этиш тажрибасини қўллаган ҳолда ривожланган сармоядор фондлар, ассоциациялар, акциядор жамиятларга инсон ҳуқуқлари ва демократик тамойиллар тарғиботи ва ҳимояси учун маълум фонд микдорда сармоя ажратиш, ҳомийлик қилиш дастурларини ишлаб чиқиш лозим.

Менталлик ўзида ақл ва ҳиссиётнинг энг гўзал синтезини, инсон тафаккури дунёсининг ҳалигача кашф этилаётган бетакрор кирраларини намоён этар экан, XXI асрга дунё халқлари қаторида ўз тарихий йўли ва асоратли хотираси, ютуқлари ва маънавий бойликлари, «тараққиётнинг ўзбек модели» билан кириб келган мумтоз халқимизнинг тафаккуридаги чексиз салоҳиятни ўрганишга сафарбар этилаётган тадқиқотлар жамиятимизда рўй бераётган демократик ислохотлар самарадорлигининг зарурий шартидир.

¹ Каримов И.А. Мафтунов ва бетакрор Ўзбекистон // Сингапур республикасида давлат таширфи арафасида «Today» газетасининг мухбирига берилган интервью. Халқ сўзи, 2007 йил, 26 янв.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ:

Монографиялар, китоблар, ўқув қўлланмалари ва туркум нашрлар

1. Каримов Э.Э., Мадаева Ш.О., Калонов К.К. Ўзбекистон ёшларида диний ва дунёвий қарашлар шаклланиши уйғунлиги муаммолари. - Тошкент: Тошкент ислом университети матбаа-нашриёти, 2004. - 112 б.
2. Кодирова З.К., Шарилов А.Ж., Каримова Э.Г., Мадаева Ш.О. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантликни юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. - 250 б.
3. Мадаева Ш.О. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007. - 130 б.

Журнал мақолалари

4. Мадаева Ш.О. Фитрат ва миллий истиқлол // Шарқ юлдузи. - Тошкент, - 1996. - №5. - Б. 146-148.
5. Мадаева Ш.О. Умидлар униб ҳосил бермоқда // Соғлом авлод. - Тошкент, - 1997. - № 7. - Б. 17-21.
6. Каримов Э.Э., Мадаева Ш.О. Темурийлар даврида сўфийлик тариқатлари ва ижтимоий сиёсий ҳаёт // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. - Тошкент, - 2003. - №3. - Б. 28-34.
7. Каримов Э.Э., Мадаева Ш.О. Ўзбек миллий маънавияти тараққиётида муқаддас қадамжой ва зиёратгоҳларнинг ўрни // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти. - Тошкент, - 2004. - №4. - Б. 45-49.
8. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиш жараёнини ўрганишда оғзаки тарих тадқиқотларининг роли (Фарғона водийси мисолида) // ЎзМУ ахборотномаси. - Тошкент, - 2005. - №2. - Б. 46-49.
9. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетининг шаклланишида муқаддас қадамжой ва зиёратгоҳларнинг ўрни // Ижтимоий фикр. - Тошкент, - 2005. - №3. - Б. 150-155.
10. Мадаева Ш.О. Ёшлар дунёқарашининг шаклланишида динийлик ва дунёвийлик масалалари // Шарқшунослик. - Тошкент, - 2005. - №2. - Б. 134-141.
11. Мадаева Ш.О., Таниева Г. Қашқадарёнинг муқаддас қадамжой ва зиёратгоҳлари, уларнинг замонавий социумда тугган ўрни // Ижтимоий фикр. - Тошкент, - 2005. - №4. - С. 102-108.
12. Мадаева Ш.О. Менталитетнинг ижтимоий фалсафа соҳасида ўрганилишининг назарий асослари // Фалсафа ва ҳуқуқ. - Тошкент, - 2005. - №3. - Б. 15-19.

13. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланишини ўрганилишининг замонавий методологик аспекти // Фалсафа ва ҳуқуқ. - Тошкент, - 2006. - №1. - Б. 38-41.
14. Мадаева Ш.О. Шарқ алломалари ижодида демократик ғоялар // Ижтимоий фикр. - Тошкент, - 2006. - №2. - Б. 116-125.
15. Сафарова С., Мадаева Ш.О. Фарғона гавҳари // Фалсафа ва ҳуқуқ. - Тошкент, - 2007. - №2. - Б. 3-6.
16. Мадаева Ш.А. Подход к изучению менталитета в общественно-гуманитарных науках ЦА: проблемы и перспективы // Вестник кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына. - Бишкек, - 2007. Серия 5. - В. 1. Том 3. - С. 33-36.
17. Мадаева Ш.О. Марказий Осиё ижтимоий фалсафасида менталитет масаласини ўрганишга доир // Наука. Образование. Техника. - Ош, - 2007. - № 3. - С. 59-62.
18. Madaeva Sh. O. Spiritual trauma of the Soviet reality in 1920-30s of the 20th century in Uzbekistan // Antropologi of the Middle East. - New York. Oxford, - 2008. - № 1. - S. 43-51.
19. Мадаева Ш.А. Женская религиозность и восприятие ислама в традиционных махаллах Узбекистана // Научный мир Казахстана. Алматы. - 2008, - №2. - С. 199-203.

Конференция материаллари

20. Мадаева Ш.О. Ўзбек анъанавий маҳаллаларида демократик жараёнлар // ЎЗР ФА 60 йиллик юбилейига бағишланган «Мустақиллик ва Ўзбекистон фани ёш олимлар илмий конференцияси материаллари»: - Тошкент, Фан, 2003. - Б.142-144.
21. Мадаева Ш.О. Коллективлаштириш арафасидаги ўзбек менталитети шаклланиш хусусиятларини ўрганишда оғзаки тарихнинг роли // «Ўзбекистонда коллективлаштириш тарихи ва унинг оқибатлари: янгича ёндашув ва натижалар» мавзусидаги ўзбек - америка конференцияси материаллари: ЎзФА Тарих институти - NCEEER, 2004. - Б. 3-4.
22. Madaeva Sh.O. Reestablishing Spiritual Wordviews in Uzbekistan's Ferghana Valley // Индиана университети, Блумингтон. CESS - Марказий Осиёни ўрганиш маркази конференцияси материаллари, 2004. - Б. 45-46.
23. Мадаева Ш.О. Ўзбек миллий демократик ҳаракатида комил инсон тарбияси ғояси // Миллий ғоя ва маънавий қадриятлар: назария, методология, амалиёт: - Тошкент, Университет, 2004. - Б. 102-105.
24. Мадаева Ш.О. Умар Хайём ижодида инсон эрки ғояси // Умар Хайём нишопурий-Шарқнинг буюк мутафаккири. Халқаро илмий амалий анжуман материаллари: - Техрон- Тошкент, 2004. - Б. 82-86.
25. Мадаева Ш.О. Миллий тафаккур ва миллий қадриятларнинг уйғунлик муносабатлари // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. «Карим Шониёзов ўқишлари» туркумидан

- халқаро конференция материаллари: ЎзР ФА Тарих институти. – Тошкент, 2005. – Б. 45-49.
26. Мадаева Ш.О. Ўзбекистонда XIX аср охири ва XX аср бошларида истило сиёсати билан боғлиқ этнодемографик жараёнлар // ЎзМУ, Халқаро конференция материаллари: - Тошкент, Университет, 2005. – Б. 157-159.
27. Мадаева Ш.О. Мустақиллик давридаги давлатчилик сиёсатида ҳуқуқий ва иқтисодий ислохотлар, уларнинг ўзбек менталитети билан ўзаро таъсир муносабатлари // ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти конференцияси материаллари: - Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2005. – Б. 120-125.
28. Мадаева Ш.О. Миллий давлатчилик сиёсатида ҳуқуқий ва иқтисодий ислохотларнинг ўзбек менталитети билан ўзаро таъсир муносабатлари // Ўзбекистонда миллий давлатчилик назариясининг тарихий, фалсафий ва ҳуқуқий асослари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2005. – Б. 120-125.
29. Қодирова З.Р., Мадаева Ш.О. Миллий мафкурада оила масаласи // Оила муҳитини соғломлаштиришнинг восита ва услублари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. – Б. 69-73.
30. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шакллантирилиши муммолари // Глобаллашув жараёнида жамиятни демократлаштиришнинг сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий масалалари. Республика илмий-назарий анжуман тезислари. – Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. – С. 40-42.
31. Мадаева Ш.О. Ёшларда толерантлик ва диний дунёқараш шаклланиш хусусиятларини эмпирик тадқиқотлар асосида ўрганиш // Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Самарқанд, 2006. 26-27 май. – Б. 138-141.
32. Мадаева Ш.О. Ислом қадриятлари ва миллий менталитет уйғунлиги диалектикаси // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро конференция материаллари тўплами: – Тошкент, 2007. – С. 425-428.
33. Мадаева Ш.О. Женская религиозность и восприятие ислама в традиционных махаллах Узбекистана // Международная конференция «Ислам, общество, культура»: - Москва, РГГУ, 2007. – С. 145-149.
34. Madaeva Sh.O. The Impact of Tradition on National and Religious Identification in Modern Uzbek Society // Workshop Central Asian History – Vision and Revision: – Stockholm, Museum of Ethnography, 2008. – S. 3-5.
35. Мадаева Ш.О. Ўзбек менталитетида бағрикенглик хусусиятлари // Глобаллашув ва ёшлар: Толерантлик ва миллий ўзликни англаш. Халқаро толерантлик кўнига бағишланган республика илмий - амалий анжуман материаллари. – Тошкент – Бухоро, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008, 15-16-ноябрь. – Б. 21-24.
36. Мадаева Ш.О. Изучение менталитета в общественно-гуманитарных науках Центральной Азии // Сборник материалов международной

- научной конференции «Философия и социальный прогресс». – Ташкент, НУУз, 2008. – С. 42-45.
37. Мадаева Ш.А. Воздействие традиции на национальной и религиозной идентификации в современном узбекском социуме // Научная конференция. Ташкентский исламский университет. – Ташкент, - 2009. - С. 37-41.

Фалсафа фанлари доктори илмий даражасига талабгор Мадаева Шахноза Омонуллаевнанинг 09.00.11 – ижтимоий фалсафа ихтисослиги бўйича «Ўзбек менталитетида демократик тафаккурнинг шаклланиш хусусиятлари» мавзuidaги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: менталитет, миллий менталитет, ўзбек менталитети, миллий идентификация, демократик тафаккур, тарихий хотира, ментал ўзгаришлар диалектикаси.

Тадқиқотнинг объектлари: Ўзбек менталитети ва унда демократик тафаккур шаклланишининг ўзиги хос хусусиятлари, сиёсий-мафкуравий жараёнлар ва ментал ўзгаришлар диалектикасининг алоқадорлик қонунияти.

Ишнинг мақсади Ўзбекистонда ислохотлар жараёнини жадаллаштириш, демократик тараққиётнинг мафкуравий стратегиясини такомиллаштириш учун ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиш динамикасини, салоҳият имкониятларини, ўзига хос хусусиятларини илмий тадқиқот объекти сифатида ижтимоий фалсафий таҳлил этишдан иборатдир.

Тадқиқот методлари: тарихийлик ва мантикийлик, объективлик, тизимlilik, ворисийлик, умумий алоқадорлик, қиёсий таҳлил.

Олинган натижалар ва уларнинг янгиллиги: ўзбек менталитети, ундаги демократик тафаккурнинг ўзига хос томонлари концептуал таҳлил этилган; «миллий менталитет», «стереотип», «миллий идентификация», «демократик тафаккур» каби тушунчаларнинг қиёсий таҳлили амалга оширилиб, уларга таъриф берилган; «ўзбек менталитетида демократик тафаккур шаклланиши» тушунчаси илмий муомалага олиб кирилган ва унинг ижтимоий-психологик асослари эмпирик тажрибалар асосида кўрсатиб берилган; ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг менталитет шаклланишида ижобий ва салбий хусусиятлар касб этиши таҳлил этилган; менталитетнинг шаклланишида тарихий хотира, дин, маданият, маърифат, сиёсий оқим ҳамда ҳаракатларнинг ўрни ва роли очиб берилган; миллий менталитет ва демократик тараққиётнинг алоқадорлик диалектикаси тадқиқ этилган.

Амалий аҳамияти: Диссертациядаги хулоса, тақлиф ва тавсиялардан олий ва ўрта махсус таълим тизимида, маҳалла, ёшлар ташкилотларидаги мафкуравий тадбир ва тарбия соҳасида фойдаланиш мумкин, республикамиз ижтимоий сиёсий ҳаётидаги демократлаштириш билан боғлиқ жараёнларни ташкиллаштириш ва такомиллаштиришда қўллаш мумкин. Шу билан бирга ижтимоий фанлар соҳаларида миллий менталитет, демократлаштириш, мафкуравий масалаларга тегишли ўқув курсларида ҳам диссертациянинг хулоса ва назарий умумлашмаларидан фойдаланиш мумкин.

Тадқиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқот натижалари илмий назарий анжуманларда ўқилган маърузаларда, ЎзМУ ва талабалари билан олиб борилган маъруза ва амалий машғулотларда, нашр этилган илмий ишларда ўз ифодасини топган.

Қўлланиш соҳаси: тадқиқот натижаларидан ижтимоий фан соҳаларига оид тадқиқот ишларида, педагогик фаолиятда, шунингдек, миллий маънавият ва таълим-тарбияни янада такомиллаштириш жараёнида кенг қўламда қўллаш мумкин.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мадаевой Шахнозы Амануллаевны на тему «Специфика формирования демократического сознания в узбекском менталитете» на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11- социальная философия

Ключевые слова: менталитет, национальный менталитет, национальная идентификация, демократическое сознание, историческая память, диалектика ментальных преобразований.

Объекты исследования: узбекский менталитет и демократическое сознание, закономерности ментальных изменений и политико-идеологических процессов, диалектика их взаимосвязи.

Цель работы: социально-философский анализ динамики исторического формирования, потенциальных возможностей и своеобразных особенностей узбекского менталитета с целью оптимизации идеологической стратегии демократического развития и интенсификации процессов реформ в современном Узбекистане.

Методы исследования: принцип единство исторического и логического, объективности, комплексный и системный подходы, сравнительный и исторический анализ.

Полученные результаты и их новизна: проведен анализ узбекского менталитета и присущих ему специфических особенностей демократического сознания; проанализированы позитивные и негативные последствия влияния социально-политических процессов на национальный менталитет; раскрыты роль и место исторической памяти, религии, культуры, образования, политических течений и движений в преобразовании менталитета; изучены взаимозависимость между идеологией национального развития и менталитетом, исследованы закономерности и диалектика изменений национального менталитета и демократических преобразований.

Практическая значимость: основные идеи, выводы и практические рекомендации, изложенные в диссертации, могут быть использованы в системе высшего и среднего образования, идеологической и воспитательной работе, деятельности махаллинских комитетов и молодёжных организаций, а также при оптимизации процессов демократизации в общественно-политической жизни республики.

Степень внедрения и экономическая эффективность: основные идеи диссертации нашли своё отражение в публикациях, выступлениях на научно-теоретических и научно-практических конференциях, были использованы при проведении лекционных и практических занятий со студентами НУУз.

Область применения: результаты диссертации могут быть использованы в научных исследованиях в системе гуманитарных наук, в педагогической деятельности, при выработке политики формирования национальной духовности и воспитания молодёжи.

RESUME

Thesis of Shahnoza Omonullaevna Madaeva on the scientific degree competition of the doctor of sciences in philosophy on specialty 09.00.11-social philosophy on the subject: «Specificity of formation of democratic consciousness in the Uzbek mentality»

Key words: mentality, national mentality, national identification, democratic consciousness, historical memory, dialectics of mental transformations.

Subjects of research: the Uzbek mentality and democratic consciousness, laws of mental changes and political-ideological processes, dialectics of their interrelation.

Purpose of work: the social - philosophical analysis of dynamics of historical formation, potential opportunities and original features of the Uzbek mentality with the purpose of optimization of ideological strategy of democratic development and an intensification of processes of reforms in modern Uzbekistan.

Methods of research: a principle of objectivity, complex and system approaches, the comparative and historical analysis.

The results obtained and their novelty: the analysis of the Uzbek mentality and specific features of democratic consciousness inherent in it lead; positive and negative consequences of influence of sociopolitical processes on national mentality are analysed; the role and a place of historical memory, religion, culture, education, political trends and movements in transformation of mentality are opened; are investigated interdependence between ideology of national development and mentality, laws and dialectics of changes of national mentality and democratic transformations are investigated.

Practical value: conclusions and the practical recommendations stated in the dissertation, can be used in system of the higher and secondary education, ideological and scientific work, activity committees of mahalla and the youth organizations, and also by optimization of processes of democratization in a political life of republic.

Degree of embed and economic effectivity: the basic ideas of the dissertation have found the reflection in publications, performances at scientific-theoretical and scientific - practical conferences, have been used at carrying out of lecture and practical employment with students of the National University of Uzbekistan.

Field of application: results of the dissertation can be used in scientific researches in system of the humanities, in pedagogical activity, at development of politics of formation of national spirituality and education of youth.

Босишга рухсат этилди 30.03.2009 й. Ҳажми 3.13 б.т.
Бичими 60x80 1/16 Адади 100 нусха. Буюртма № 124
"STAR-POLIGRAF" ХФ босмахонасида босилди.
Тошкент, Беруний кўчаси, 1-298.